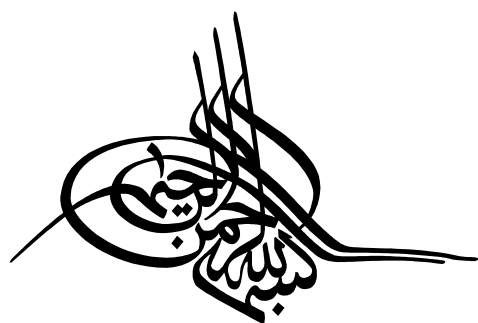




فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان

مجموعه هنرهای پژوهشی

مؤلف:

گروه مؤلفین ماهان

آمادگی آزمون دکتری

گروه مؤلفین ماهان
فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان رشته هنرهای پژوهشی
مشاوران صعود ماهان: ۱۳۹۹

۲۰۷ ص: جدول، نمودار (آمادگی آزمون دکتری مجموعه مدیریت)

ISBN/N: 978-600-458-585-9

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

فارسی - چاپ اول

تاریخ هنر ایران و جهان

گروه مؤلفین ماهان

ج - عنوان

کتابخانه ملی ایران ۵۷۰۹۴۵۰

رده بندی کنگره PIR۳۳۷۵

رده بندی دیویی ۸ ۰/۹۰۷۳ فا



انتشارات مشاوران صعود



- ☐ نام کتاب: فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان
- ☐ مدیران مسئول: هادی و مجید سیاری
- ☐ مؤلف: گروه مؤلفین ماهان
- ☐ مدیر تولید محتوا: سمیه بیگی
- ☐ ناشر: مشاوران صعود ماهان
- ☐ تاریخ چاپ: ۱۳۹۹
- ☐ تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
- ☐ قیمت: ۷۸۰ / ۰۰۰ ریال
- ☐ شابک: ISBN ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۸-۵۸۵-۹

انتشارات مشاوران صعود ماهان: تهران - خیابان ولیعصر، بالاتر از تقاطع ولیعصر مطهری، پلاک ۲۰۵۰

تلفن: ۸۸۱۰۰۱۱۳ و ۸۸۴۰۱۳۱۳

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به موسسه آموزش عالی آزاد ماهان می باشد. و هرگونه اقتباس و کپی برداری از این اثر بدون اخذ مجوز پیگرد قانونی دارد.

بنام خدا

ایمان داریم که هر تغییر و تحول بزرگی در مسیر زندگی بدون تحول معرفت و نگرش میسر نخواهد بود. پس بیایید با اندیشه توکل، تفکر، تلاش و تحمل در توسعه دنیای فکریمان برای نیل به آرامش و آسایش توأمان اولین گام را برداریم. چون همگی یقین داریم دانایی، توانایی می آورد.

شاد باشید و دلی را شاد کنید

برادران سیاری

مقدمه مولفین

به نام او که آفریننده زیبایی‌هاست.

هنر، به عنوان یکی از ارکان مهم جامعه مدنی همواره از موضوعات جالب توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران بوده و در راستای این کتاب، کتب متعددی از اساتید به یادگار مانده است.

رشته تحصیلی «پژوهش هنر» در چند سال اخیر توجه بسیاری از علاقه‌مندان به مباحث نظری هنر را به خود جلب کرده است. در این رشته به هر یک از هنرها تا حدودی پرداخته می‌شود و بدین خاطر اکثر دانشجویان در هنگام آماده‌سازی برای شرکت در آزمون‌های دانشگاه‌ها با مشکل حجم بسیار زیاد منابع و اطلاعات و فرصت کم مطالعاتی مواجه می‌شوند. کتاب حاضر سعی دارد با جمع‌آوری اطلاعات مفید به صورت مختصر و در عین حال جامع که بتواند پاسخگوی نیاز دانشجویان باشد، ایشان را در کسب دانش نظری در مورد تمامی مباحث هنری یاری رساند. امید است با بهره‌گیری صحیح از مطالب مجموعه کتاب‌های آمادگی آزمون کارشناسی ارشد دانشجویان عزیز به سطح علمی مطلوب دست یافته و در این آزمون موفق و سربلند باشند.

گروه مولفین ماهان

فصل اول: فرهنگ، ادب و تاریخ ادبیات ایران.....	۸
ادبیات ایران در دوران هخامنشی.....	۸
اشکانیان.....	۱۲
سامانیان.....	۲۰
غزنویان.....	۲۳
سلجوقیان.....	۲۵
دوره مغول.....	۲۸
تیموریان.....	۳۰
شاعران قرون هشتم و نهم هجری.....	۳۰
نویسندگان معروف از قرن هفتم تا اوایل قرن دهم.....	۳۱
وضعیت ادبی در دوران صفویه.....	۳۲
شاعران و نویسندگان در قرون یازدهم تا سیزدهم هجری.....	۳۴
شاعران و نویسندگان دوره افشاریه و زندیه.....	۳۵
دوره قاجاریه.....	۳۵
شعر نو - شاعران معاصر.....	۳۸
روزنامه‌های ایرانی خارج از کشور.....	۴۱
نثر.....	۴۱
نظم.....	۴۲
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل اول.....	۴۸
سؤالات چهارگزینه‌ای آزاد و پاسخ‌نامه فصل اول.....	۵۷
سؤالات چهارگزینه‌ای تألیفی و پاسخ‌نامه فصل اول.....	۶۱
فصل دوم: کلمات متشابه.....	۸۷
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل دوم.....	۸۹
فصل سوم: تاریخ ادبیات جهان.....	۹۱
ادبیات مصر.....	۹۲
ادبیات بین‌النهرین (آشوری - بابلی).....	۹۲
ادبیات هند.....	۹۲
ادبیات چین.....	۹۳
ادبیات عبری.....	۹۳
ادبیات یونان.....	۹۳
ادبیات روم باستان.....	۹۴
ادبیات اروپا.....	۹۴
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل سوم.....	۱۰۳
سؤالات چهارگزینه‌ای آزاد و پاسخ‌نامه فصل سوم.....	۱۰۷
فصل چهارم: مکاتب ادبی جهان.....	۱۱۵
مکتب کلاسیسم.....	۱۱۶

رومانتیسیسم (رومانتیسم).....	۱۱۹
رنالیسم.....	۱۲۰
ناتورالیسم.....	۱۲۳
هنر برای هنر.....	۱۲۵
پارناس.....	۱۲۵
سمبولیسم.....	۱۲۶
ناتورلیسم.....	۱۲۸
وریسم.....	۱۲۸
فوتوریسم.....	۱۲۸
اوانیسم.....	۱۲۹
کوبیسم.....	۱۲۹
دادائیسم.....	۱۲۹
سوررئالیسم.....	۱۳۰
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل چهارم.....	۱۳۲
سؤالات چهارگزینه‌ای آزاد و پاسخ‌نامه فصل چهارم.....	۱۳۶
فصل پنجم: نقد ادبی.....	۱۴۲
نقد ادبی.....	۱۴۲
نقد از دیدگاه‌های مختلف.....	۱۴۴
یونان و روم باستان.....	۱۴۵
نقد در قرون هجده و نوزدهم.....	۱۴۶
نقد در اسپانیا.....	۱۴۶
شیوه‌های جدید نقد.....	۱۴۶
نقد ادبی در ادبیات عرب و اسلام.....	۱۴۸
گذشته ادبی ایران.....	۱۴۸
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل پنجم.....	۱۵۰
فصل ششم: اصطلاحات نقد ادبی.....	۱۵۳
سؤالات چهارگزینه‌ای سراسری و پاسخ‌نامه فصل ششم.....	۱۷۶
سؤالات آزمون سراسری ۹۵ تا ۹۸ همراه با پاسخ‌نامه.....	۱۷۷
منابع.....	۲۰۷

فصل اول

فرهنگ، ادب و تاریخ ادبیات ایران

فرهنگ، ادب و تاریخ ادبیات ایران

۱- ادبیات ایران در دوران هخامنشی

در اواخر سال‌های ۳۰۰ پ.م در شوش تمدنی شکل گرفت که هر چند تحت نفوذ فرهنگ بین‌النهرین قرار گرفت، اما خود سرآغاز شکوفایی تمدن‌های بعدی در ایران شد و آن تمدن عیلام در شوش بود که به خاطر استعمال خط تا قلب ایران نفوذ یافت. عیلامی‌ها خطی مخصوص به خود به نام «عیلامی مقدم» (پروتر عیلامی) داشتند و با آن نگارش می‌کردند.

بعد از مهاجرت آریایی‌ها، یک دسته از این گروه عظیم در ناحیه «پارسوماش» واقع در شرق شوشتر مسکن گزیدند که بعدها این دسته به هخامنشیان معروف شدند. هخامنشیان قبل از تشکیل حکومت مقتدر ابتدا به عنوان پادشاهان محلی، خراج‌گذار آشوریان بودند و به مرور زمان با غلبه بر بخشی از عیلام به نام «انشان» ادعای پادشاهی در این قسمت از عیلام را نموده و خود را «شاه انشان» خواندند.

زبان، خط و ادبیات دوره هخامنشیان

اگرچه برخی از مورخان معتقدند که هخامنشیان ثبت آثار دینی و ادبی را لازم نمی‌دانسته‌اند و تنها اسناد دولتی و سیاسی و اقتصادی را بر روی کتیبه‌ها می‌نوشته‌اند، اما این موضوع نشان از نداشتن ادبیات و هنر نیست. کتاب اوستا قرن ۴ سینه به سینه حفظ می‌شد تا اینکه سرانجام در دوره ساسانی به کتابت درآمد.

در دوران هخامنشی چهار نوع خط در استان‌های ایران رواج داشت: خط هیروگلیفی مصر، خط آرامی آسیای غربی، خط بابلی، خط عیلامی.

خط میخی

برای آنکه بشریت در هر دوره تاریخی بتواند راحت‌تر هدف خودش را بیان کند، در تلاش بود که خطی اختراع کند تا در عین اینکه دارای ساختاری ساده باشد، از طریق آن بتواند مقصود خود را به هم‌نوع خود برساند. خط میخی را سومری‌ها اختراع کردند و اولین خط در منطقه بین‌النهرین است. یکی از خط‌هایی که در دوره هخامنشی مورد استفاده قرار می‌گرفت خط میخی برای تحریر زبان فارسی باستان بوده است. در خط میخی ایرانی، علامت‌ها نماینده حروف‌اند، نه نماینده صوت یا رمز. یعنی خط میخی ایران الفبا دارد و به همین علت آسان‌تر از سایر اقسام خطوط میخی است و ۳۶ علامت دارد. به علاوه چهار علامت که مانند علامت‌های میخی آشوری رمز بوده و آن چهار علامت، خدا، پادشاه، خاک و زمین هستند. آنچه مسلم است خط میخی تا اواسط دوره اشکانی معمول بوده است.

زبان فارسی باستان

به طور کلی زبان دوره باستان را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: زبان فارسی باستان و زبان اوستایی. فرس قدیم (فارسی باستان یا زبان پارسه) زبان پایتخت اصلی شاهان هخامنشی و لغت رسمی ایشان بود. زبان فارسی میانه و پهلوی و فارسی بعد از اسلام از زبان فارسی باستان مشتق شده‌اند. واژه «دبیر» به معنی خط از لغات عاریه است. می‌توان گفت از روزی که خط میخی از سرزمین بابل به ایران رسید، واژه دبیری نیز از زبان بابلی به فرس هخامنشی درآمد و به یادگار مانده است.

ایرانیان عهد هخامنشی از زبان فارسی باستان بیشتر برای نوشتن کتیبه‌ها استفاده می‌کرده‌اند و برای مکاتبات اداری از زبان آرامی که ظاهراً آسان‌تر از زبان فارسی باستان بوده‌است. تنها کتیبه‌ای که به نظر می‌رسد به زبان فارسی باستان و به خط آرامی نوشته شده و احتمالاً متعلق به بعد از دوره هخامنشی است، در نقش رستم است که تنها چند کلمه آن تاکنون خوانده شده و به قطعیت درباره آن نمی‌توان سخن گفت. کتیبه‌هایی که سلاطین هخامنشی از خود به یادگار گذاشته‌اند به سه زبان نوشته شده‌اند:



زبان پارسی باستانی (آریایی)، زبان شوشی (عیلامی)، زبان بابلی. کلیه این زبان‌ها را با حروف میخی می‌نوشتند و تعداد علامات آن ۳۶ علامت بود. مهم‌ترین کتیبه دوران هخامنشی کتیبه معروف «بیستون» است که در آن داریوش بزرگ شرح اقدامات خود را به سه زبان نگاشته است. بنا به اظهارات بعضی از نویسندگان، ایرانیان در دوران هخامنشیان دو دیوان داشته‌اند و این نشان از پیشرفت خط و کتابت در دوره هخامنشی است. یک دیوان با دبیران خط میخی و دیگری با دبیران خط آرامی. «ریچارد فرای» نوع استفاده از زبان و کتابت و ادبیات را در دوره هخامنشی به سه گروه تقسیم کرده است: نوع اول ادبیات ممتاز که درباریان برای بزرگان پدید آوردند. نوع دوم ادبیات عام که متضمن قصه‌ها و ضرب‌المثل‌هاست. نوع سوم، ادبیات عالمان که مخصوص مباحث فنی است.

مذهب در دوره هخامنشی

آریایی‌ها قبل از آنکه مهاجرت کنند، مذهب مشترکی داشتند و از مقایسه عقاید هندوان قدیم با معتقدات پیروان زرتشت، یکی بودن آن را به‌خوبی می‌شود تشخیص داد. داشتن مذهب زرتشت و کتاب اوستا برای هخامنشیان نشانه یک ادبیات پویاست که در زمان خود بهترین نمونه اثر ادبی به‌شمار می‌رفت. (قبل از زرتشت، ایرانیان آیین میترائیسم یا مهرپرستی داشتند). اوستا یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی ایران باستان است که دارای ادبیاتی پیشرفته است و از زبان اوستایی برای تحریر آن استفاده شده است. اوستا، کتاب دینی زرتشت، از پنج بخش تشکیل شده است که عبارت‌اند از: «یسنا»، که از هفتاد و دو هات یعنی فصل تشکیل شده و «گاهان» هم شامل این بخش است. «ویسپرد»، «وندیداد»، «یشته‌ها» و «خرده اوستا». تفسیری را که به زبان پهلوی بر اوستا نگارش یافته است، «زند» و نیایش‌های اوستا را «گانه‌ها» گویند. خط اوستایی را «دین دبیره» می‌گفتند که ۴۴ حرف داشته است. متون اوستایی را بر اساس ویژگی‌ها و قدمت زبانی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. ۱- متون گاهانی ۲- متون اوستایی متأخر. گاهان جمع گاه به معنی سرو، قدیمی‌ترین بخش از اوستا و کهن‌ترین اثر ادبی ایرانی است که بر جای مانده است.

۲- زبان‌های ایرانی عصر باستان

منظور از زبان‌های ایرانی، زبان و گویش‌ها و لهجه‌های گوناگونی است که از آغاز مهاجرت آریایی‌ها به آسیای مرکزی و فلات ایران و بخش‌های دیگر جهان به‌کار گرفته شده است. دانشمندان زبان‌شناس این زبان را از خانواده زبان «هند و ایرانی» دانسته‌اند که آن نیز در زمره زبان‌های هند و اروپایی به‌شمار می‌آید.

زبان «هند و ایرانی» که بنیاد زبان‌های قدیم و جدید هند و ایران است به دلیل تعلق به اقوام آریایی، گاه با نام «زبان آریایی» نیز خوانده می‌شود. این زبان با شاخه‌ها و گویش‌ها و لهجه‌های خود، در سرزمینی که از بلندی‌های قفقاز و ریگزارهای آسیای مرکزی تا خلیج فارس و دریای عمان و از کوه‌های پامیر و شرق افغانستان کنونی و رود سند تا بین‌النهرین و آسیای صغیر و ارمنستان را فرا گرفته بود، حاکمیت فرهنگی داشت.

حیات معنوی این زبان در عصر باستان به دو دوره تقسیم شده است که به «زبان‌های کهن» و «زبان‌های ایرانی میانه» شهرت دارند و «زبان‌های ایران جدید» که دوره سوم تحول آن است، به عصر اسلامی تعلق دارد.

۲-۱- زبان‌های کهن

از روزگاری که اقوام آریایی در سرزمین‌های آسیای مرکزی و فلات ایران سکونت گزیدند تا سال ۷۰۸ پیش از میلاد که حکومت مادها، نخستین حکومت کمابیش فراگیر، تأسیس شد، زبان‌هایی در کل منطقه رواج یافت که مشهورترین آنها **اوستایی، مادی، سکایی و فارسی باستان** برشمرده شده‌اند. البته به زبان‌هایی چون **سغدی** (سمرقندی) و **بلوچی** هم اشاره شده است. بدیهی است که با ورود آریاییان شمال به منطقه‌های جنوبی و اختلاط با ساکنان قدیمی و همچنین دگرگونی تاریخی چند صدساله، در فراگرد همجوشی‌های اجتماعی، جامعه فرهنگی کمابیش واحدی به صورت ملت پدید آمد که افزون بر یگانگی‌های حکومتی، ایدئولوژی جامعه بزرگ ایرانیان را هم به سوی وحدت پیش برد و باورهای پراکنده مذهبی جای خود را به خدای یگانه و آیین زرتشت دادند.

زبان اوستایی فقط در متن اوستا با دو گویش **قدیم** در (گاهان که شامل هفده سرود از مجموعه‌ی یسناست) و **جدید** دیده شده است که با لهجه‌ها و گویش‌های هندی همسانی دارند. از زبان سکایی در حدود ۴۰۰ واژه در کتب یونانی و لاتینی باقی مانده است. از زبان مادی واژه‌هایی در سندهای پراکنده شناسایی شده است، اما از زبان فارسی باستان که به استان تاریخی فارس نیز تعلق داشته است، کتیبه‌ها، الواح و سکه‌های هخامنشی به‌دست آمده است که به این زبان و با خط میخی - که از چپ به راست نوشته می‌شد - نگاشته شده است.

۲-۲- زبان‌های میانه

در عصر باستان، «زبان‌های ایرانی دوره میانه» در منطقه آسیای مرکزی تکلم می‌شدند که به بررسی اجمالی این زبان‌ها (پهلوی اشکانی - پهلوی ساسانی - بلخی - سغدی - خوارزمی) بسنده می‌کنیم:

پهلوی اشکانی (پهلویک) یا زبان خراسان، قوم پارت: از این زبان نوشته‌هایی در نساء (نزدیک عشق‌آباد)، مرکز حکومتی ترکمنستان، به‌دست آمده و آثاری از آن به خط پهلوی و مانوی (اقتباس شده از سریانی) باقی مانده است.

- **پهلوی ساسانی (پارسیک) یا فارسی میانه:** از این زبان آثاری در کتیبه‌ها، سکه‌ها، مهرها، ادبیات دینی و غیردینی و متون مانوی پیدا شده است. در تورفان (واقع در ترکمنستان شرقی) عمده‌ترین بازمانده‌های شناخته‌شده از این زبان به‌دست آمده است.

- **بلخی** (به خط تخاری): متعلق به کوشانیان که نگارش‌های دینی بودایی منطقه، به این زبان (به خط برهمایی هندی) بوده است.

- **سکایی:** از زبان‌های کهن آسیای مرکزی بوده است و تا قرن یازدهم میلادی، پیش از ورود ترکان، مردم کاشغر بدان تکلم می‌کرده‌اند.

- **سغدی:** زبان مردم سمرقند و بخارا و بخش عمده‌ای از تاجیکستان امروز بوده است. همراه این زبان اندیشه‌ها و باورهای ایرانی تا قلب سرزمین چین پیش رفته است.

هم اکنون لهجه‌های یغابی که در دره یغنا بر رود زرافشان سمرقند، بدان تکلم می‌کنند بازمانده زبان تاریخی سغدی است. آثار مذهبی بودایی (ترجمه از چینی)، مسیحی (ترجمه از سریانی) و مانوی (پارتی) و آثار غیر مذهبی از این زبان به جا مانده است.

- **خوارزمی:** با دو گویش در مسیر سفالی آمودریا و حوالی دریاچه خوارزم شناسایی شده است. این زبان تا قرن هشتم هجری به حیات خود ادامه داد.

شعر در دوره هخامنشیان

ایرانی‌ها طبعاً شاعر و مانند برادران هم‌نژاد خود یعنی هندوها و یونانی‌ها صاحب استعداد و ذوق فطری هستند. قدیمی‌ترین و مهم‌ترین آثار ایرانی‌های باستان بر جای مانده از کتاب اوستاست. اولین شاعر ایرانی، که از او چیزی بر جای مانده، زرتشت پیغمبر ایران قدیم است. این اشعار را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: یک دسته اشعاری که از اعمال ایزدان و قهرمانان و شاهان اساطیری است و دسته دیگر اشعاری که مشتمل بر دعاها و اذکار دینی است. از اشارات یونانیان برمی‌آید که غیر از اشعار مندرج در کتاب اوستا، ایرانیان سرودهای جنگی و مذهبی نیز داشته‌اند که پیشاپیش سپاهیان یا مواقع قربانی می‌خواندند. ایرانیان باستان ترانه‌های عامیانه و افسانه‌های پهلوانی و اساطیر و ابداعاتی نظیر آن هم داشته‌اند. در کتاب اوستا، ایرانی‌ها غیر از روایات و داستان‌ها، روایات ملی و دیگری هم داشته‌اند که آن‌ها را به صورت شعر در آورده و می‌خوانده‌اند.

ادبیات روستایی

بنابر سنت پیامبر بزرگ ایران، زرتشت و آورنده‌ی دینی می‌دانند که بعدها به نام او دین زرتشتی خوانده شد. حقوق مقدس پیروان این دین در مجموعه آثاری گرد آمده که آن را «اوستا» می‌خوانند. تعبیر اوستا از لفظ avastak درپازند می‌آید و پازند نوشتن فارسی میانه است به خط اوستایی.

زبان اوستا «اوستایی» می‌نامند، چون جز کتاب اوستا چیز دیگری از این زبان برجای نمانده است. اوستا علاوه بر متون اوستایی شامل ترجمه و تفسیر این متون به فارسی میانه هم می‌شود. این ترجمه و تفسیر را «زند» می‌گویند. اگرچه کهن‌ترین بخش‌های اوستا احتمالاً در جنوب آسیای میانه یا دقیق‌تر بگوییم، در شمال شرق ایران تألیف شده است ولی شناخت لهجه‌ی اوستایی مسأله‌ای دشوار است. اوستا به همراه فارسی باستان، زبان ایرانی جنوب غربی و لهجه‌های اندک دیگری که سند مستقیمی از آن‌ها در دست نیست، بازمانده‌های زبان ایرانی باستان هستند. ایرانی باستان که بسیار به هندی باستان ودایی نزدیک است، خود بازمانده‌ی شاخه‌ی هند و ایرانی یا آریایی، خانواده زبانی هند و اروپایی به شمار می‌رود.

اوستا به هیچ وجه یک مجموعه‌ی یک دست نیست، زیرا شامل متولی است. از ادوار مختلف و تألیف شده در انواع ادبی مختلف از نظر زبانی و محتوایی اوستا شامل دو بخش اصلی است اولی مشتمل است بر متونی که به لهجه‌ای کهن‌تر نوشته شده‌اند و معمولاً آن را «اوستای قدیم» می‌نامند؛ دومی که معمولاً «اوستای جدید» خوانده می‌شود. به لهجه‌ای اندکی متفاوت‌تر نوشته شده است. اختلاف نظام دینی آن با اوستای قدیم از اختلاف لهجه‌ای آن دو هم بیشتر است. اوستای قدیم بر گاهان، یسن هفت‌ها و دو ذکر مقدس را هم در برمی‌گیرد. بقیه‌ی متون به اوستایی جدید نوشته شده است و البته بعضی متن‌ها هم هستند که به تقلید از گاهان به وجود آمده‌اند و از این رو آن‌ها را «شبه اوستای قدیم» می‌نامند.



از جهت کاربرد آثار اوستایی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: الف) متون آیینی ب) متون نیایشی یا دعایی. متون آیینی را روحانیان در حین مراسم دینی در آتشکده می‌خوانند و متون نیایشی را روحانی و عام در هر جایی می‌خوانند. متون آیینی عبارت است از: یسن‌ها (پرستش)، ویسپرد (از تعبیر اوستایی vispe ratavo، یعنی همه‌ی ردان) و ندیداد (از لفظ اوستایی vidadeva data به معنای «قانون کسانی که منکر دیوانند»). متون نیایشی عبارتست از: یشت‌ها (پرستش) و ذکرها و دعاها که در خرده اوستا جمع آمده است. کل اوستای قدیم جزئی از یسن‌ها است. علاوه بر این‌ها مجموعه‌ای از آثار اوستایی هم وجود دارد که بیرون از کتاب اوستا و عمدتاً در ضمن آثار پهلوی به دست ما رسیده است.

متون آیینی

یسن‌ها

مجموعه یسن‌ها متنی آیینی است که در حین آیین، در هنگام مصرف پراهوم تلاوت می‌شود. یسنه مراسمی «درونی» است و از این رو در «درمهر» اجرا می‌شود که آن را مخصوصاً برای این کار در نظر گرفته‌اند و معمولاً درون آتشکده قرار دارد. یسنها شامل ۷۲ فصل (ها یا هایتی) است.

گاهان، ذکرهای مقدس: یس هفت‌ها

گاهان مشتمل بر هفده سرود است که براساس وزن در پنج گروه مرتب شده‌اند. وزن گاهان هجایی است. گاه اصطلاحی فنی است که بر صورت موزون هر یک از پنج جزء گاهان دلالت می‌کند. گاهان هم به لحاظ تالیف و هم به لحاظ محتوی از پیچیده‌ترین آثار ادبی است که در همه زمان‌ها تالیف شده‌اند. متون اوستایی به شیوه تالیف شفاهی سنتی هند و اروپایی تدوین شده است. خصوصیات شاعرانه گاهان، همچون عبارات مکرر و صناعات بلاغی و سبکی آن، در شعر دیگر اقوام خویشاوند، خاصه در ریگ ودا، قدیمی‌ترین سند ادبی هند و ایرانیان، هم نظایری دارد. یس هفت‌ها نه مانند گاهان موزون به وزن هجایی (یعنی متشکل از ابیات دارای هجاهای مساوی) است و نه به نشر متعارف اوستای جدید، چنان که مثلاً در «وندیداد» هست تالیف شده است. فصل دوم یس هفت‌ها اهمیتی خاص دارد، زیرا نصی است که بنیاد نقش محوری آتش در مراسم عبادی زردشتی بر آن است، یا به عبارت دیگر اساس متنی یا کتابی این نقش محوری آتش را به وجود آورده است.

ویسپرد

ویسپرد (از اوستایی «Vispe ratavo» همه ردان) مجموعه‌ای است از متونی که در نیایش‌های جمعی تلاوت می‌شود اما ویسپرد را نه به تنهایی بلکه همراه با یس‌ها تلاوت می‌کنند. مراسم یسنه که با اضافه کردن بخش‌های ویسپرد توسعه می‌یابد، گاهانباران ویسپرد نامیده می‌شود. در حالی که ساختار یسن‌ها مبتنی بر (هایتی‌ها) است متون مندرج در ویسپرد را به «کرده‌ها» تقسیم کرده‌اند. ویسپرد مشابه دعاها و نیایش‌هایی است که در بخش نخست یسنهای اوستای جدید آمده است از همین جاست که کرده‌های ویسپرد در میان نیایش‌های سینه می‌آیند و آن‌ها را طولانی‌تر می‌کند. ویسپرد کاملاً به یسنها وابسته است. کرده‌های آن ابیاتی از یسنها را، که پیش از آنها تلاوت می‌شود، می‌ستایند.

وندیداد

وندیداد سومین متن بزرگ اوستایی است که در حین «مراسم درونی» که تنها در درون آتشکده یا «در مهر» برگزار می‌شود، تلاوت می‌گردد. وندیداد از آنجا که یک متن نیایشی جمعی است. به مانند ویسپرد به تنهایی خوانده نمی‌شود، بلکه همراه با یسنهایی، که خود را ویسپرد گسترش یافته، تلاوت می‌شود. مراسم وندیداد طولانی‌ترین نیایش دسته جمعی زردشتی است و در نیمه شب آغاز می‌شود. همین کارکرد نیایشی است که باعث شده است کل وندیداد بر جای بماند، اما وندیداد فقط کارکرد نیایشی ندارد، بلکه مشتمل بر احکام زردشتی هم هست. علت توجه جماعت زردشتی به آن تکالیف متعدد عملی است که زردشتیان هر روز باید آن‌ها تمامی آفریدگان اهورامزدا است؛ یعنی همه افراد و اشیایی که به وسیله‌ی این دیوان آلوده شده‌اند. از این جهت وندیداد «قانون کسانی است که دیوان را نفی می‌کنند» یا به عبارت دیگر قانون دشمنان دیوان. وندیداد به نوع ادبی‌ای تعلق دارد که می‌توان آن را «ادب پرسشی» نامید. زرتشت سؤال می‌کند و اهورامزدا تعالیم را در ضمن پاسخ باز می‌گوید.



متون نیایشی

یشت‌ها

یک بخش مهم از اوستا مجموعه‌ای است از ۲۱ سرود یا یشت. این سرودها اختصاص دارند به گروهی گسترده و البته نامتجانس از ایزدان و موجوداتی که برای آن‌ها مرتبه‌ای ایزدی قائل شده‌اند. از نظر ساخت درونی بیشتر یشت‌ها، و البته نه همه آن‌ها، دارای تقسیماتی هستند که به آنها (کرده) می‌گویند.

خرده اوستا

خرده اوستا یا اوستای کوچک مجموعه‌ای است از ادعیه و اوراد که مردمان عادی در زندگی هر روزه خود بر زبان می‌رانند. خرده اوستا، علاوه بر مطالب دیگر، دو یشت را هم که از باقی یشت‌ها عمومی‌تر محبوب‌ترند در برمی‌گیرد یشت اول، هرمز یشت، یشت یازدهم و سروش یشت.

نیایش

پنج نیایش اوستا عبارت است از: خورشید نیایش، در ستایش خورشید، مهرنیایش در ستایش مهر، ماه نیایش، در ستایش ماه، اردویسور نیایش، در ستایش آب‌ها و آتش بهرام نیایش، در ستایش آتش.

هیربدستان و نیرنگستان

هیربدستان، احکام روحانیان، و نیرنگستان «احکام آیینی» دو متن مجزایند، نخستین آن‌ها با مطالعات دینی سروکار دارد و دومی با مسائل آیینی.

ادبیات کتیبه‌ای در زبان‌های ایرانی باستان و میانه

کتیبه‌ها اساساً به هدف ثبت اطلاعات نوشته می‌شوند، برای استعاره در همان زمان ثبت و برای نسل‌های آینده، مختصرترین کتیبه‌ها را که گاه در حد یک نام است، افراد برای علامت زدن بر اموالشان به کار می‌بردند. (مثلاً کتیبه‌های صاحبان اموال بر روی مهرها)، یا برای نگهداشت خاطره درگذشتگان (کتیبه‌های سنگ فرار)، کتیبه‌های بزرگ که در انتظار عموم قرار دارند و حوادث معاصر خود را بیان می‌کنند. به مثابه‌ی منبعی دست اول و اصیل، دارای ارزش تاریخی غیرقابل انکارند. اما کتیبه‌های بزرگ وسیله مؤثر و مهمی در اشاعه‌ی ایدئولوژی-های تازه هم هستند. از آن رو که قسمت اعظم مجموعه‌ی نسبتاً کوچک کتیبه‌های ایرانی باستان و میانه ماهیتاً عمومی است و نه خصوصی، و اغلب متوجه علایق شاهان و سلسله‌هاست. مطالعه‌ی ادبیات کتیبه‌ای ایرانی باستان عملاً محدود به مطالعه‌ی کتیبه‌های فارسی باستان است، که آغاز سنت نوشتار در زبان‌های فارسی ایرانی نیز هست. کتیبه‌های شاهی به خط میخی، که نوشتنشان در زمان داریوش اول (۵۲۲-۴۸۶ پ.م) آغاز شد، تنها منابع مستقیم زبان فارسی باستانند. زبان فارسی باستان هیچ‌گاه جایگاه زبان دیوانی را نیافت و در کاخ‌های شوش و تخت جمشید زبان عیلامی بود. کتیبه‌ی داریوش در بیستون نخستین کتیبه‌ی بزرگ فارسی باستان است که با خط میخی جدید نوشته شده است.

ادبیات ایران در دوران سلوکیان

در سال ۳۳۱ پیش از میلاد، دولت بزرگ هخامنشی با مرگ داریوش سوم به دست اسکندر مقدونی منقرض شد و حدوداً چند ماهی خود اسکندر حکمرانی کرد و با مرگ او یکی از فرماندهانش او به نام سلوکوس قدرت را به دست گرفت. حکومت یونانی‌ها یا سلوکیان در ایران از سال ۳۳۱ پیش از میلاد مسیح شروع می‌شود و در سال ۲۵۰ پیش از میلاد به دست اشکانیان برچیده می‌شود. با آمدن اسکندر به ایران و انقراض سلسله هخامنشی، دوران انحطاط و فترت ادبی ایران شروع شد. اگر مردم با سنت شفاهی خود به حفظ آثار نمی‌پرداختند، ما به هیچ وجه از آن دوران اطلاعی نداشتیم. حتی بعد از اسکندر، جانشینان او هم توجهی به علوم و ادب ایرانیان نداشتند و به ترویج علوم و معارف یونانی پرداختند.

۳- اشکانیان

در زمان اشکانیان، مذهب پادشاهان آن سلسله، ترکیبی از مذهب آریایی‌های باستان (عبادت مهر و آیین زرتشتی) و پرستش بعضی از خدایان یونانی بوده است. اصولاً فرهنگ، هنر و تمدن اشکانی تأثیر بسیار زیادی از یونان و روم گرفته و به بی‌آلایشی اعتقادات هخامنشی



نبود، ولی در هر حال پادشاهان اشکانی مذهب سایرین را محترم می‌داشتند و حتی یکی از پادشاهان این سلسله در صدد جمع‌آوری جزوه‌های متفرق اوستا برآمد. با وجود اینکه درباریان و شاهزادگان زبان یونانی می‌دانستند و در دربار نمایش‌های یونانی اجرا می‌کردند، ولی زبان اصلی آنها آریایی بود و با زبان پهلوی که در دوران ساسانیان متداول شد چندان تفاوتی نداشت. اگرچه خط میخی در این دوران از بین نرفت، ولی خط معمول سریانی بود که با آن کلمات پهلوی را می‌نوشتند. در بعضی از مسکوکات (آثار سکه‌ای) نیز خط یونانی به کار رفته است. کتیبه بیستون مربوط به دوره پادشاهی گودرز به خط یونانی است.

زبان و خط در دوره اشکانی

اشکانیان در دوران حکومت خود بر ایران، از چند زبان استفاده می‌کردند و معلوم نیست چه زبانی زبان رسمی بوده است. برخی زبانی مرکب از یونانی و ایرانی را زبان رسمی می‌دانند و برخی زبانی مرکب از ایرانی و تورانی و برخی زبان دری را که مخلوط از چند زبان است زبان پارت‌ها می‌دانند. از مهم‌ترین زبان‌ها در این دوره می‌توان از زبان پهلوی یا پارتی نام برد. زبان آرامی که از دوره هخامنشیان مورد استفاده قرار می‌گرفت، در این دوره نیز مورد استفاده بوده و اسناد و نامه‌ها را ابتدا به این زبان می‌نوشتند و کم‌کم زبان پارتی که از خط آرامی اقتباس شده، جای آن را گرفت. زبان پهلوی از زبان‌های دوره ایران میانه است که از خط آرامی اقتباس شده و برخی معتقدند که از زبان فارسی باستان نشأت گرفته است و لغات دیگر در آن وارد شده است. در این دوران خط هم مثل زبان گوناگون بوده است، ولی مهم‌ترین خط در این دوره پهلوی بوده که در کنار آن می‌توان از خط یونانی و آرامی که بعدها خط پهلوی از آن اقتباس شده است را نام برد. در این دوران از خط میخی آثاری به دست نیامده و خط آرامی هم منحصرأ در فارس استعمال می‌شد. از خط یونانی هم برای ضرب سکه‌های خود استفاده می‌کردند. در اینکه خط پهلوی منسوب به پارت‌هاست، شکی نیست و اغلب دانشمندان معتقدند که منشأ خط پهلوی از اشکانیان است.

آثار به‌جای‌مانده از دوره اشکانی به چند دسته تقسیم می‌شوند که به خط‌های معمول آن زمان نوشته شده‌اند. بعضی آثار به خط یونانی است و برخی به خط پهلوی اشکانی. البته مضمون این نوشته‌ها اغلب موضوعات غیر ادبی است. از مهم‌ترین آثار این دوره می‌توان به قسمتی از اوستا، کتیبه‌های پارتی و بعضی مسکوکات و آثار منظومی مثل *یادگار زیریران*، *درخت آسوریک* و حتی کتاب *سندبادنامه* اشاره کرد. اوستا مهم‌ترین اثر ادبی است که از دوره اشکانی بر جای مانده و آثار بعدی احتمالاً کتیبه‌هایی هستند که بر روی سنگ، چرم، سفال، فلز و غیره نوشته شده‌اند. کتیبه‌های به جای مانده از این دوران حاوی اطلاعاتی در مورد پادشاهان این عهد و شیوه حکومت‌داری و علوم آنهاست. خط پهلوی اشکانی از خط آرامی گرفته شده است. این خط از راست به چپ و حرف‌های آن جدا از هم نوشته می‌شده است.

ادبیات در دوره اشکانی

ادبیات در این دوره رونق چندانی نداشته و عامل آن را می‌توان توجه اشکانیان به فرهنگ و تمدن یونانی و بی‌توجهی به تمدن و آداب ایرانیان دانست. حتی برخی نویسندگان معتقدند که منظومه *درخت آسوریک* از داستان‌های قدیم بین‌النهرین اقتباس شده که به صورت شفاهی حفظ شده و توسط گروهی که گوسان نام داشتند، خوانده می‌شده است. گوسان‌ها هنرمندانی دوره گرد بودند که از جایی به جای دیگر می‌رفتند و سرودهای حماسی - غنایی مورد علاقه مردم را به آواز می‌خواندند و ساز می‌زدند. آنها حافظ داستان‌های ملی ایران بودند از میان داستان‌هایی که بر جای مانده است، می‌توان به منظومه عاشقانه *ویس و رامین* اشاره کرد و همچنین احتمال دارد بعضی از داستان‌های *شاهنامه* مانند «بیزن و منیژه» اصل پارتی داشته باشند.

کتیبه‌های پارتی

منابع کتیبه‌ای به زبان پارتی در دوره اشکانی بسیار اندک است همچون دوره‌ی سلوکی، کتیبه‌های مهم بیشتر به آرامی و یونانی نوشته شده‌اند زیرا شاهان اشکانی عادت داشتند حتی بر سکه‌های خود هم تا قرن اول ق.م منحصرأ از خط و زبان یونانی استفاده کنند. از کتیبه‌های پارتی مربوط به خود دوره‌ی اشکانی باید از دو کتیبه‌ی صخره‌ای خونگ نوروزی در خوزستان از حدود سال ۱۴۰ ق.م یاد کرد که با نقش برجسته‌هایی از مهرداد اول همراهند. مشهورترین کتیبه از عصر اشکانیان، کتیبه دو زبانه‌ی یونانی و پارتی است که بر روی ران‌های یک مجسمه کوچک هرکول نوشته شده است این کتیبه در سال ۱۹۸۴ م. در سلوکیه‌ی دجله پیدا شد. بسیاری از کتیبه‌های ایرانی باستان و میانه از انجمن مجموعه کتیبه‌های ایرانی چاپ کرده است. تأسیس این انجمن نتیجه‌ی جلسه‌ای بود که در سال ۱۹۵۴ در بیست و دومین همایش بین‌المللی شرق شناسان در کمبریج برگزار شد. هدف از این طرح انتشار مجموعه‌ای جامع و تثبیت مستمر کتیبه‌های ایرانی تا اوایل دوره صفویه است.

۴- ساسانیان

سلسله ساسانیان یکی از دو شاهنشاهی بزرگ ایران باستان است که دارای تمدن درخشان و آثار عظیم هنری است و پیروزی‌های بزرگی در جنگ با امپراطوری روم به دست آورده است. قلمرو وسیع ساسانیان باعث شد که تمدن‌ها به هم نزدیک شوند و این ارتباط باعث شکوفایی هنر و تمدن در عصر ساسانی شده است. اولین شاهان ساسانی سعی داشتند که دین و دولت را با هم متحد کنند و از ابتدا با روحانیون زرتشتی متحد شدند. بنابر روایات اغلب مورخان، اوستا در زمان ساسانیان به نگارش درآمده است و این نشان از اهمیت دین در این زمان دارد. در این دوره، ایران از نظر فرهنگی و علمی و ادبی در سطح بالا و درخشانی قرار گرفته است. در ابتدای دولت ساسانی آئین دیگری که در محدوده قلمرو ساسانیان و اطراف آن رواج داشت دین مانوی بود. شاپور اول مانی را به حضور پذیرفت و مانی کتاب *شاپورگان* را به او هدیه کرد. مانی مدافع پیوستگی و وحدت آئین خود بود و دین او از آئین بودا و باورهای آسیای میانه نیز تأثیر گرفته بود. اندیشه اصلی در آموزش مانی ثنویت است. یکی دیگر از دین‌هایی که در دوره ساسانی رواج پیدا کرد آئین مزدک بود. آئین مزدک شاخه‌ای از دین مانوی به‌شمار می‌رود که در میان تهیدستان و دهقانان پیروان بسیاری داشته و باعث شورش و انقلاب علیه حکومت مرکزی شده بود که سرانجام توسط حکومت ساسانی سرکوب و پیروان او قتل عام شدند. پیدایش فردی چون مانی، که فلسفه و آیین جدیدی آورد و آئینش از چین تا اسپانیا و ایتالیا پیروان زیادی پیدا کرد؛ روابط ایران با کشورهای هند و روم؛ مجادلات مذهبی بین زرتشتیان؛ مانویان و مسیحیان؛ حمایت پادشاهان از علمای خودی و بیگانه؛ کلمات حکمت‌آمیز و آثار ادبی که از آن عصر به یادگار مانده‌اند؛ ترجمه کتب خارجی به زبان پهلوی؛ همگی نشانه‌های رشد فرهنگ و ادب در این سرزمین بوده‌اند. مدرسه **جندی شاپور** که انوشیروان تأسیس کرد به تدریج دانشگاه مهمی گردید و عده‌ای از دانشمندان صدر اسلام مرهون آموزگاران این مدرسه هستند. بر طبق روایات مورخان قبل و بعد از اسلام، می‌توان دریافت که ادبیات در دوران ساسانی بیشتر جنبه دینی داشته و با توجه به نفوذی که روحانیون در حکومت داشته‌اند، بیشتر سعی می‌شد که دین زرتشتی بسط و گسترش داده شود و به ادبیات غیر دینی چندان توجه نمی‌شد. البته نباید گفت که آثار غیر دینی وجود نداشته است بلکه آن مقداری هم که باقی مانده بود، به مرور زمان بر اثر بی‌توجهی از بین رفته است. آثار دیگر دوره ساسانیان که نقش مهمی در ادبیات داشته و از چند جهت حائز اهمیت است، *خدای‌نامه* یا *خدای‌نامک* است. در این آثار نام پادشاهان سلسله‌های ایرانی و وقایع زمان‌های مختلف و آمیخته با افسانه را ضبط کرده بودند. اصل *خدای‌نامه* به پهلوی در دست نیست. در دوران اسلامی *خدای‌نامه* با عنوان‌هایی مانند *سیرالملوک* یا *سیرالملوک الفرس* و غیره به عربی ترجمه شده است. از اوستا نسخه‌های متعددی در دست است اما هیچ‌کدام به تنهایی متن کامل اوستا را در بر ندارند. اوستای مکتوب زمان ساسانی به صورت سه کتاب بزرگ تدوین شده بود که هر یک شامل هفت بخش بزرگ یا به اصطلاح پهلوی «نَسْک» بود و هر یک از نسک‌ها نیز به فصل‌ها و اجزای کوچک‌تری تقسیم می‌شد و اوستایی که اکنون در دست است، تنها یک چهارم کتابی است که در دوره ساسانی وجود داشته است. گفته شده است بهرام گور به عنوان نخستین شاعر فارسی زبان به زبان عربی نیز شعر می‌گفته است و خسرو انوشیروان با حکمای یونانی که به دربار او پناهنده شده بودند، مباحثات فلسفی نموده است. و در زمان او کتب ارسطو و افلاطون از یونانی به پهلوی و کتاب *کلیله و دمنه* از سانسکریت به پهلوی ترجمه شده‌است. می‌توان شعر را در دوره ساسانی از لحاظ زبانی به دو دسته مهم تقسیم کرد: ۱- شعر به زبان پهلوی. ۲- شعر به زبان اوستایی. آثار اشعار به زبان پهلوی خیلی کم است و بیشتر این اشعار به صورت اندرزنامه‌ها و کلمات قصار هستند. در این دوره اشعار دارای وزن و قافیه نبوده، اما کلام منظوم بوده است. شعر در این دوره با موسیقی و خوانندگی ارتباط تنگاتنگی داشته و اشعار این دوره هجایی بوده‌اند، البته با هجاهای متفاوت. در کل آثار زرتشت در مورد دو قسمت آن‌ها یعنی گات‌ها و یشت‌ها اغلب محققان اتفاق نظر دارند که متن آن‌ها دارای قواعد منظم است. لفظ گاتا خود به معنی سرود است و قسمتی از اوستا که گاتاها خوانده می‌شود، متضمن اشعاری است که قواعد نظم را در آنها تعیین کرده‌اند. زبان رسمی ساسانی **پهلوی** بود که آن را **فارسی میانه** نیز گویند و خط پهلوی یا فارسی میانه ۲۲ حرف داشته است. از ویژگی‌های خط‌های دوره ساسانیان، به جز خط مانوی وجود هزوارش است. هزوارش یعنی اینکه کلمه به یک صورت نوشته می‌شود و به صورت دیگر خوانده می‌شود مثلاً «آب» نوشته و «پدر» خوانده می‌شود. خط دیگر در این دوران خط مانوی است. ابن ندیم صاحب کتاب *الفهرست* می‌نویسد که خط مانوی از خط فارسی و سریانی اقتباس شده و حروفش از خط عربی زیادتر است. خط مانوی خطی گسسته است و از راست به چپ نوشته می‌شده و این خط هزوارش ندارد. از آثار باقی‌مانده از این دوره می‌توان به نوشته‌های روی نگین‌ها، ظروف، سکه‌ها، سنگ نوشته‌ها و دسته‌ای از نوشته‌های روی پایپروس یا پوست آهو اشاره کرد. آثار زبان پهلوی به دو خط اصلی نوشته شده‌اند: ۱- خطی که سنگ نوشته‌ها و سکه‌های اوایل دوره ساسانی با آن نوشته می‌شد و ۱۹ حرف داشت. در این خط حروف به هم متصل نمی‌شوند و اصطلاحاً آن را خط پهلوی کتیبه‌ای می‌نامند. ۲- خط متصل یا شکسته یا کتابی، خطی مخصوص نوشتن کتاب‌ها و نوشته‌های روی پوست و پایپروس و کتیبه‌ها و سکه‌های متأخر.

در تذکره‌ها و کتب تاریخی از ۴ شاعر به عنوان اولین شاعران فارسی زبان نام برده‌اند که عبارت‌اند از: محمدبن وصیف سیستانی، بهرام گور پادشاه ساسانی، ابوحنیفه سعدی و ابوالعباس مروزی. برخی از کتب دیگر نیز «بَسَام گُرد» را اولین شاعر فارسی زبان معرفی کرده‌اند



اقسام شعر در دوره ساسانی

بعضی از محققان شعر در دوره ساسانی به سه دسته و برخی به چهار دسته تقسیم کرده‌اند. در این تقسیم‌بندی به دو گروه از آن‌ها که مهم‌تر از بقیه هستند می‌توان به سرودها و ترانه یا ترانک اشاره کرد. بعضی از مورخان علاوه بر سرودها و ترانه‌ها، داستان‌ها را هم جز اشعار این دوره آورده‌اند و بعضی چکامک‌ها یا چامدها را در این دسته وارد کرده‌اند. یک دسته دیگر با عنوان «فهلویات یا پهلویات» که بیشتر در قرون نخستین اسلامی پدید آمد را می‌توان از اقسام شعر در این دوره دانست. بنابراین دسته‌بندی به این صورت است: ۱- سرود یا سرواد که هشت هجایی و بدون قافیه و به قصاید پس از اسلام شبیه بوده و در روزهای جشن در پیشگاه آتش مقدس در حضور موبدان خوانده می‌شده است. ۲- چکامک یا چامه (به معنی سرود و قصیده)، دوازده هجایی و شاید نوعی شعر روستایی و وصفی بوده است. چامه مأخذ دوبیتی‌های بعد از اسلام است که در بحر هزج مسدس سروده شده است. ۳- فهلویات یا پهلویات ۴- ترانه یا ترانک که از اقسام شعر هجایی و دارای شش یا هفت یا هشت هجا بوده است.

کتاب‌هایی که تألیف آن‌ها به دوره ساسانی نسبت داده می‌شود:

- ۱- *خدای‌نامه* که به عقیده برخی از مورخان در زمان یزدگرد سوم جمع‌آوری و تألیف شده است.
- ۲- *کلیله و دمنه* که اصل آن از هند است و برزویه طبیب آن را به ایران آورده است.
- ۳- *آئین‌نامه*، *مزدک‌نامه* و *تاج در سیرت انوشیروان*
- ۴- *ادب کبیر و ادب صغیر*
- ۵- *هزار افسانه*
- ۶- *سندباد نامه*
- ۷- *زبور پهلوی* تنها نوشته‌ای است که از مسیحیان دوره ساسانی به‌دست آمده است.
- ۸- کتاب‌های دیگر شامل *زیچ شهریار*، *کارنامه اردشیر*، *یادگار زریران*، *ارداویراف‌نامه*، *داستان ویس و رامین* و قصه‌های موجود در *شاهنامه*، *نامه تنسر و ظفرنامه* منسوب به بزرگمهر

کتیبه‌های فارسی میانه

مرگ اردوان در هنگامه‌ی نبرد با اردشیر در آوریل ۲۲۴ م. پایانی بود بر پانصد سال حکومت اشکانیان در ایران. از این زمان به بعد خداوندگار آل ساسان بر سرزمین‌های پیشین اشکانیان حاکم شدند. آن‌ها برای کسب مشروعیت در قدرت نیازمند به مستمسکی بودند یک وسیله برای تحقق مقصود، کلام مکتوب کتیبه‌ها بود نخستین کتیبه‌ی شاهی عصر ساسانی کتیبه‌ی سه زبانه‌ی اردشیر اول در نقش رستم است که فقط نام و القاب تبار او را بر خود دارد. همراه با این کتیبه، کتیبه‌ی دیگری بر روی شکم اسب در معرفی اهورامزدا است که عبارت مختصر «این پیکر اورمزد خدای است» را دربردارد. در صحنه نقش برجسته، اردشیر در حال گرفتن حلقه‌ی قدرت از اورمزد است و رد زیر سم اسب اردشیر پیکر اردوان چهارم افتاده است این دو کتیبه نخستین کتیبه‌های ساسانی هستند.

ادبیات پهلوی

اصطلاح «پهلوی» بر زبان «فارسی میانه» دلالت دارد. این زبان از «فارسی باستان» مشتق شده است. و فارسی باستان زبان ایالت پارس (پارس امروزی) در جنوب غربی ایران بوده است. در دوران طولانی بین قرن سوم پیش از میلاد تا قرن هشتم یا نهم میلادی به این زبان سخن می‌گفتند. پهلوی همچون زبانی مرده در سنت دینی ایران به حیات خود ادامه داد و زرتشتیان تا قرن دهم میلادی آن را همچنان به کار می‌بردند. امروزه اصطلاح «فارسی میانه» را از آن جهت که ابهام کمتری دارد بر پهلوی ترجیح می‌دهند. از نظر ریشه‌شناسی پهلوی از واژه‌ی فارسی باستان Paroava مشتق شده است و دقیقاً به معنی «پارتی» است و پارتی زبان ناحیه‌ی شمال شرقی ایران بوده است، یعنی زبان منطقه‌ای که حدوداً همان ناحیه‌ی خراسان امروزی است. تغییر تدریجی در معنای پهلوی زمانی رخ داد که در دوران پس از اسلام، این لفظ عموماً در معنای زبان و ادب قبل از اسلام ایران به کار رفت و معنای قدیم‌تر گرفت. پس از فتح ایران به دست مسلمانان و تغییرات گسترده‌ای که بین قرون هفتم و دهم میلادی به واسطه‌ی گسترش فارسی نو همراه با ورود واژه‌های عربی و اقتباس خط عربی روی داد، لازم شد که میان خط و زبان نوشته‌های زرتشتی و ادبیات نوظهور تمایز قائل شوند. در نتیجه اصطلاح «پارسی» یا «فارسی» را بر دومی نهادند و «پهلوی» را بر زبان فارسی دوره‌ی قدیم‌تر اطلاق نمودند.

متون در موضوعات دینی

دینکرد پرچم‌ترین نوشته‌ی پهلوی است که دربردارنده‌ی آمیزه‌ای گسترده از موضوعاتی است که مربوط به زمان‌های مختلف‌اند و سرچشمه گوناگون دارند نوشتن این اثر را به دو نویسنده نسبت می‌دهند که هر دو از روحانیان بزرگ پارس در دوره‌های مختلف بوده‌اند. این اثر نماینده‌ی دانش زردشتی در طول قرن‌های متمادی است و علاوه بر آن مشتمل بر موضوعاتی در خصوص دین است. مطالبی را درباره‌ی حقوق، اخلاق و جایگاه علم نیز در خود دارد و از این رو برای تاریخ فرهنگی و اجتماعی دوره‌ی پیش از اسلام اهمیت بسیار دارد.

اثر دانشنامه‌ای مهم دیگر هم هست که به گستردگی دینکرد نیست، ولی مانند آن بر زند و دیگر نوشته‌های زردشتی مبتنی است و بر حسب سنت آن «بندهش» یا «آفرینش آغازین» می‌خوانند. بعدها این اثر را زندآگاهی (دانش مبتنی بر زند) نیز خوانده‌اند. از این نوشته، دو نسخه بر جای مانده است. تحریر کوتاه‌تر در هند نگهداری می‌شده و از این رو آن را «بندهش هندی» نامیده‌اند و تحریر بلندتر که از دست‌نویس سستی دیگری است بندهش بزرگ یا بندهش ایرانی خوانده می‌شود. مهم‌ترین موضوعات بندهش عمدتاً درباره‌ی کیهان‌شناسی و نظم جهانی است که شامل بحثی مفصل در تکوین جهان یعنی شرح آفرینش جهان به دست اورمزد و مقابله اهریمن، کیهان‌نگاری، توصیفی از طبیعت و سرزمین‌های گوناگون جهان، کوه‌ها، دریاها، رودخانه‌ها، حیوانات، گیاهان، انسان‌ها و ...

تألیف دیگری که مبتنی بر زند است اثری به نام گزیده‌های زادسپرم است که نویسنده‌ی آن «گشن جم» است. در این کتاب علاوه بر کیهان‌شناسی و زندگانی پیامبر، از پزشکی، جانورشناسی و نجوم را نشان می‌دهد. بین بخش اول متن که درباره‌ی آفرینش جهان است و فصل‌های پایانی که درباره‌ی آخرت و استقرار مجدد جهان نیک است، فصلی منحصر به فرد درباره پزشکی آمده است که در تاریخ دانش پزشکی ایران اهمیت بسیاری دارد.

اثر دادستان دینی اثر منوچهر، که موضوع آن پرسش‌هایی درباره‌ی اعمال آیینی، وظایف روحانیان طبیعت بهشت و دوزخ، سرنوشت روان پس از مرگ و موضوعات اخلاقی و اجتماعی و حقوقی در مجموع در این کتاب ۹۲ پرسش در زمینه‌های مختلف مطرح شده است این پرسش‌ها قابل قیاس با پرسش‌هایی هستند که در دینکرد آمده است.

روایت پهلوی گزیده‌ای دیگر از دین زرتشتی است که به موضوعات آیینی، کیهان‌شناسی، آخرت، تاریخ حماسی ایران و نیز موضوعات اخلاقی، حقوقی و عملی می‌پردازد. نوع مباحث نشان می‌دهد که روایت پهلوی اثری از یک روحانی است که از اوستا و زند آگاهی داشته است. یادگار جاماسب که به نام جاماسب نامه نیز مشهور است - تاریخ عمومی ایران - است نویسنده‌ی این اثر که پیشگویی آینده را به او نسبت می‌دهند جاماسب، وزیر وفادار گشتاسب است. در این اثر علاوه بر اینکه اساطیر و افسانه‌ها به هم درآمیخته‌اند، کیهان‌شناسی و حوادث مربوط به پایان جهان و اشاره به مطالب جغرافیایی هم آمده است قالب این متن گفتگوی گشتاسب و وزیر او جاماسب است. جاماسب در این گفتگو آینده‌ی ایران و مصائبی را که به این سرزمین می‌رسد، پیشگویی می‌کند.

شاخه‌ای از ادبیات شهودی در یکی از مشهورترین آثار پهلوی به نام ارداویراف نامه آمده است این متن شرح سفر «ویراف روحانی» به دنیای دیگر و توصیف روشن او از بهشت و جهنم است این اثر را با کمدی الهی دانته مقایسه کرده و حتی با آن مربوط دانسته‌اند. سورسخن، نمونه‌ای است از پسندیده‌ترین سبک سخن گفتن در جشن‌ها و ضیافت‌ها این متن مشتمل بر فهرستی از بزرگان ساسانی است که به مناسبت این جشن‌ها از آنها یاد می‌شده است.

یکی از مفصل‌ترین آثار دینی اندرزی، مینوی خرد نامیده می‌شود. و بخش اصلی آن مشتمل است بر پرسش‌ها و پاسخ‌های دیگر. بخش‌های مختلف آن به بیان آموزه‌های زردشتی می‌پردازد. در مقدمه، داستان دانایی (دانا احتمالاً خود نویسنده است که از جایگاه سوم شخص سخن می‌گوید) آمده که تنها باور درست را باور زردشتی می‌داند. او خرد را که ستوده‌ترین صفت خداوند است برمی‌گزیند و با این گزینش باعث می‌شود که مینوی خرد یا روح خرد حاضر شود. که بخش اصلی این اثر پرسش‌های دانا در موضوعات گوناگون است. (همه پرسش‌ها به مفهوم محدود کلمه دینی نیستند) و پاسخ‌ها بیشتر عقلانی‌اند تا کلامی.

مناظره‌ی دیگری که در قالب حکایت بیان شده است درخت آسوریک و بز است. متن داستان مناظره‌ی درخت خرما و بز است هر کدام از این دو با برشمردن ویژگی‌های خود و ستایش از سودمندی خویش ادعا می‌کنند که از جایگاه والاتری برخوردار است، که سرانجام بز پیروز می‌شود. این متن نمونه‌ی نادری از شعر غیردینی است و شباهت‌هایی میان این متن و منابع بین‌النهرینی مشاهده می‌شود این مناظره همانند نوشته‌های سومری و اکدی در چارچوب حکایت بیان شده است و همچون آن‌ها با روبروی هم قرار دادن یک گیاه مهم و یک حیوان مهم که هر یک تولیدکننده‌ی بیشترین مواد غذایی در نوع خود است، برتری‌های دو طرف را بازگو می‌کند.

رساله‌ی خسرو و ریدگ نیز به ادبیات اندرزی تعلق دارد. خلاصه‌ی متن توصیفی است از آموزش مطلوب جوانان عالی رتبه در این دوره که ترکیبی از تعلیمات روحانیان و اشراف زادگان است.



نامه اردشیر بابکان

داستانی خیالی از اردشیر اول، بنیانگذار سلسله‌ی ساسانی، بر جای مانده که برگردانی هم در حماسه‌ی فردوسی دارد. عنوان این متن کارنامه‌ی اردشیر بابکان است. این حکایت در اصل بزرگداشت نخستین پادشاه ساسانی و کارهای خارق‌العاده او و داستان پیروزی او بر اردوان است.

مزدک نامه

مزدک نامه شرح کارهای مزدک بامدادان و رابطه‌ی او با قباد ساسانی است و ابن مقفع آن را به عربی ترجمه کرده بوده است.

بهرام چوبین نامه

بهرام چوبین نامه، داستان بهرام چوبین، غاصب بلند آوازه‌ی تاج و تخت است که بر شاه خود هرمز چهارم شورید و پس از جنگ‌های پیاپی، برای زمان کوتاهی به فرمانروایی رسید و سرانجام خسرو پرویز وی را خلع کرد. گاه نامه اثری فهرست وار و نوعی قاموس کوچک بوده که در آن بر روی هم ششصد نفر از بزرگان شاهنشاهی را فهرست و مطابق با مقام و موقعیتشان در جامعه‌ی ساسانی طبقه‌بندی کرده بوده‌اند. از متونی که برای فهم علم حقوق در دوره ساسانی حائز اهمیت است، قانون شیوع بخت است که اسقف اعظم مسیحیان فارس به زبان پهلوی نوشته بوده است. به طور کامل براساس حقوق زردشتی دوره ساسانی نگاشته شده است. طوطی نامه و سند بادنامه مجموعه داستان‌هایی هندی هستند که در اواخر دوره ساسانی به پهلوی ترجمه شده‌اند این آثار مجموعه داستان‌هایی هستند که در بردارنده‌ی نکات اخلاقی می‌باشند به این دو اثر باید کلیله و دمنه را نیز افزود که به عربی و سریانی نیز ترجمه شده است این اثر را اغلب تحریر پنجه تنتره هندی می‌دانند. دو حکایت هندی که در بردارنده‌ی مسائل اخلاقی هستند، در نامه‌ی تنسر گنج‌انده شده است دو داستان گم شده‌ی منظوم پهلوی را می‌توان از منابع بعدی بازشناخت، یکی قصه‌ی وامق و عذرا که اصلش یونانی است و دیگری ویس و ورامین که اصلی پارسی دارد. نام هر دو داستان برگرفته از نام دو دلباخته است داستان نخست را عنصری و داستان دوم را فخرالدین گرگانی به شعر درآورده‌اند گرگانی در مقدمه‌ی ویس و ورامین خود می‌گوید که این داستان را در کتابی پهلوی دیده است.

متون ادبی مانی

شاپورگان را مانی آن را به فارسی میانه نگاشته شده است. نخستین عنوان فهرست آثار اصیل مانی که از منابع چینی و قبطی شناخته شده انجیل زنده اوست که به فارسی میانه و در ترجمه‌اش سندی از متن فارسی میانه برجا مانده است. از گنج زندگانی مانی تنها عنوان آن بر جای مانده است. معروف‌ترین اثر از مجموعه آثار مانی به زبان‌های ایرانی کتاب غولان است این کتاب داستان فرشتگان هیبوط کرده را با تفسیر مانوی بازگو می‌کند. گزارشی از خطابه‌های مانی را که شاگردان او نوشته‌اند در دو نسخه قبطی معروف کفالایای معلم و کفالایای خرد سرورم مانی آمده است.

تقسیم علوم

علوم در نظر مسلمانان مجموعه‌ی اطلاعات و دانش‌هایی است که در امور دینی و دنیوی بحث و تحقیق می‌کند. اعم از مسائل شرعی و عرفی و ادبی و عقلی و ... پس هنگامی که در تمدن اسلامی سخن از علم می‌رود و منظور همه‌ی انواع اطلاعات بشری است. مسلمانان این اطلاعات را مجموعاً به دو دسته‌ی معقول و منقول تقسیم می‌کنند که علوم منقول به علوم شرعی و علوم ادبی قابل تقسیم‌بندی است.

علم تفسیر: تفسیر علمی است که حقیقت معنای آیات قرآن را برحسب طاقت انسان و به مقتضای قواعد لغوی و صرفی و نحوی عرب بیان می‌کند و در حقیقت مراد خدا را از قرآن آشکار می‌نماید.

علم حدیث: حدیث علمی است که به یاری آن افعال و احوال پیغمبر اسلام شناخته می‌شود و خود به دو علم روایت حدیث و درایت حدیث تقسیم می‌شود. این علم در نظر مسلمانان از برترین و مهم‌ترین علوم بوده است و مورد کمال توجه قرار می‌گرفته است زیرا بعد از قرآن مهم‌ترین وسیله اطلاع از احکام دین و احادیث پیغمبر بوده است.

۵- قرون اولیه دوران اسلامی

بر پایه تحقیقات دقیق، قرن نهم میلادی (سوم هجری) دوره‌ای است که اسلام بر سراسر خراسان و ماوراءالنهر تسلط یافته است. دیانت اسلام از همان آغاز فتوحات در آسیای مرکزی با بنای نخستین مسجد به دست قتیبه بن مسلم، جایگاه فرهنگی خود را در منطقه فراهم آورد. تبلیغ اسلام و رواج زبان فارسی جدید و توسعه نهضت مدرسه‌سازی با هماهنگی نسبی، رو به پیشرفت نهاد. با پیدایش تصوف و مکاتب عرفانی و نفوذ آن در آسیای مرکزی، گسترش کانون‌های گوناگون فرهنگی - اعتقادی (مکتب‌خانه، مدرسه، مسجد و خانقاه) و ظهور عالمان و عارفان و شاعران برجسته از تمامی منطقه، انتشار کتاب‌های گرانها در معارف اسلامی به زبان عربی، سیاحت دیگر دانشمندان از آسیای مرکزی، در سراسر جهان اسلام وضعی را پیش آورد که گستره آسیای مرکزی به گونه یک سرزمین اسلامی جاذبه فرهنگی یابد و جایگاه والا و مناسب با توانمندی‌های خود تا به امروز به دست آورد.

ادبیات پهلوی ساسانی تا قرن پنجم هجری ادامه داشت و عده‌ای از علمای زرتشتی به آن زبان تألیفاتی منتشر ساختند. از آن جمله: کتاب دینکرد، بندهشن، داستان دینکرد، ارداویرافنامه، جاماسب‌نامه و برخی کتب دینی دیگر که می‌توان گفت بالغ بر ۵۵ تألیف در این دوران با مضمون دینی تألیف شده است و کتب غیردینی مربوط به این دوره بالغ بر ۱۱ جلد است: داستان خسرو کوتان (انوشیروان و غلامش)، شهرهای ایران، عجایب سکستان، درخت آسوریک، شطرنج‌نامه، فرهنگ پهلوی، طرازنامه‌نگاری و چند کتاب دیگر (با مضمون غیردینی) در این دسته قرار می‌گیرند. کتب بسیار دیگری راجع به تاریخ ایران از زبان پهلوی به عربی ترجمه گردید، از آن جمله کتاب هزار افسانه که مأخذ کتاب هزارویک‌شب بوده است، همچنین کتاب اردشیر و نیز موبد موبدان از آن جمله‌اند. از این شرح مختصر به‌خوبی معلوم می‌شود که ادبیات پهلوی تأثیر قابل توجهی در ادبیات عرب داشته است.

۶- طاهریان و صفاریان (قرون دوم و سوم هجری)

حدود دو قرن پس از اسلام، با شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی در اقصی نقاط کشور و تحت‌تأثیر خط و ادبیات عرب شکلی از شعر پارسی که امروزه به نام ادبیات کلاسیک ایران شناخته می‌شود پدیدار گشت. در آستانه قرن سوم هجری، خاندان طاهری در خراسان حکومتی را تشکیل دادند که نخستین تلاش برای کسب استقلال به شمار می‌رود. بیشتر امرای طاهری به علوم و ادبیات توجه داشته و برخی نیز شاعر و فاضل بودند. از میان فرزندان طاهر که به شعر و ادب علاقه داشته و به امور ادبی و فرهنگی توجه می‌کرد، می‌توان از عبدالله نام برد. طاهر بن حسین و عبدالله بن طاهر، هر دو شاعر و منشی بودند. یکی از اولین گویندگان زبان فارسی جدید یعنی حنظله بادغیسی در این زمان ظاهر شده است.

۶-۱- شعر

- ابوحنفص سغدی سمرقندی که از موسیقی‌دانان معروف عصر خود بود. اختراع ساز شهرود را به وی نسبت می‌دهند.

- حنظله بادغیسی

- محمود وراق هروی

- محمد بن وصیف سیستانی؛ دبیر رسائل یعقوب لیث صفاری.

۶-۲- مترجمان

مترجمان ایرانی:

از جمله مترجمان ایرانی در سه قرن اول هجری می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- جورجیس ابن بختیشوع: که در وی دوستدار ترجمه و تألیف بود و بر ترجمه برخی از کتب یونانی به عربی و همچنین تألیف کتبی در طب به زبان سریانی که مهمتر از همه الکناش بود مبادرت ورزید پسر بختیشوع نیز به امر ترجمه مبادرت می‌ورزید.

- ابن ربن طبری: وی در طب و نجوم و ریاضیات ماهر و از مترجمان معروف عهد خود بوده است. از جمله منقولات وی نسخه‌ای از المجسطی بود که از یونانی به عربی ترجمه نمود.

- موسی بن خالد: معروف به المترجمان از مترجمان پهلوی و یونانی بوده است. وی قسمتی از سته عشر جالینوس را به عربی درآورد.

- عیسی بین چهار بخت (سهاربخت): وی از پزشکان و داروشناسان مشهور بغداد در قرن سوم هجری بوده است. وی پاره‌ای از رسائل جالینوس را به عربی درآورد.

- یوسف الناقل: شاگرد عیسی بود و بیشتر به ترجمه‌ی کتاب‌های طبی اشتغال داشت.



- **علی بن زیاد تمیمی:** از مترجمان کتب پهلوی بوده و زیج شهریار را از پهلوی به عربی نقل کرده است.
- **اسحاق بن حنین:** به ترجمه کتاب‌های قاطیغوریاس، العبارة، الحروف، الاصول اقلیدس و پرداخته است.
- توسط همه‌ی این مترجمان و مترجمان دیگر کتب بسیاری در منطق و مابعدالطبیعه و طب و هندسه و حساب و هیئت و نجوم به زبان عربی درآمد و از این راه علوم مختلف ملل مشهور و آثار تمام علمای طراز اول دنیای قدیم از هندوستان گرفته تا یونان و اسکندریه در دسترس علمای اسلامی قرار گرفت و مسلمانان از راه مطالعه و تحقیق در آن کتب به علوم یونانی و هندی و ایرانی آشنا شدند و آنها را با یک دیگر در هم آمیختند.
- **ربن طبری:** از تربیت یافته‌گان حوزه علمیه مرو بود.
- **ابن مقفع:** وی از مترجمان کتب پهلوی و عربی بوده و کتاب *کلیله و دمنه* و *خدای‌نامه* را از پهلوی به عربی ترجمه کرده است. کتاب‌های ادب الکبیر و ادب الصغیر از آثار دیگر اوست.
- **نوبخت اهوازی:** وی از خاندان نوبختی است. او و پسرش ابوسهل هر دو از مترجمان کتب ریاضی از پهلوی به عربی بودند.

۳-۶- دانشمندان

- علمای ایرانی علاوه بر آنکه در ترجمه و نقل کتب شرکت داشتند نخستین کسانی از مسلمانان هستند که به تألیف کتبی در ریاضی و طب مبادرت جستند.
- **الحاسب المروزی:** وی ریاضی‌دان بود که از آثارش می‌توان کتاب الابعاد، الاجرام و زیج را نام برد.
- ابوالعباس فضل النیریزی: از مؤلفان بزرگ ریاضی عصر عباسی بود که از آثار او شرح کتاب الاصول بطلمیوس و کتاب سمت القبلة می‌باشد.
- **بنی موسی بن شاکر:** در علم هندسه استاد بود. از آثار او کتاب المخروطات در دست است.
- **ابو عمرو بن العلاء:** او بزرگترین عالم نحو و صاحب اولین کتاب بزرگ و جامع در علم نحو که به الکتاب معروف است می‌باشد.

آغاز ادب فارسی

- با مطالعه‌ی آثار تاریخی چنین برمی‌آید که ایرانیان با سقوط حکومت ساسانی و از دست دادن استقلال خویش دست از ادامه‌ی فعالیت علمی خود نکشیدند و بنابر اطلاعات و اسناد موجود «کسایی» اولین شاعر ایرانی است که به زبان دری شعر می‌سرود.
- **محمد بن وصیف:** صاحب تاریخ سیستان می‌باشد وی از دبیران یعقوب لیث صفاری است.
- **نورالدین محمد بن محمد عوفی:** صاحب کتاب مشهور لباب الالباب می‌باشد.
- **حنظله بادغیسی:** این شاعر در اوایل قرن سوم و در دوره طاهریان می‌زیسته است.

نثر و نظم ادبی در ایران

- **ابوحنیفه دینوری:** از دانشمندان بزرگ و در نحو، لغت، ادب، هندسه و حساب، نجوم و روایت استاد بود. از مهم‌ترین آثار او کتاب‌های الشعر و الشعراء، الفصاحه، النبات، الاخبار الطوال و الوصایا می‌باشد.
- **ابن قتیبه المروزی دینوری:** از مهم‌ترین کتب ادبی او کتاب ادب الکاتب و ابیات المعانی (معانی الشعر)، عیون الاخبار و الشعرا می‌باشد.
- **نوبخت:** منجم مشهور دربار منصور خلیفه عباسی
- **ابو عبدالله محمد بن موسی خوارزمی:** از علمای بزرگ ریاضیات قدیم است، که تألیفاتش در اروپا مورد استفاده قرار گرفته است، کتاب جبر و مقابله از آثار اوست.
- **بنی موسی:** استاد علم هندسه و از آثار او، المخروطات را می‌توان نام برد.
- **ابوالحسن علی بن سهل بن طبری:** مؤلف کتاب فردوس/الحکمه است که در آن از اطلاعات بقراط، جالینوس و کتب مشهور طب هندی استفاده کرده است.

۴-۶- مهم‌ترین کتب ترجمه شده:

- *خدای‌نامه:* در اواخر دوره ساسانی از گردآوری روایات و افسانه‌های ملی پدید آمده است که نویسندگان اسلامی عنوان آن را سیرالملوک العصیم نامیده‌اند.



– **شاهنامه منثور ابومنصور عبدالرزاق طوسی:** در سال ۳۴۶ هجری نوشته شده است و فقط مقدمه آن به دست آمده است. مقدمه مذکور معروف به *شاهنامه ابومنصور* است و یکی از مهم‌ترین منابع *شاهنامه* فردوسی به‌شمار می‌رود.

– **منظومه ویس و رامین:** ریشه این کتاب به فارسی میانه می‌رسد و داستان آن از روزگار اشکانیان به یادگار مانده است.

– **کلیله و دمنه:** در روزگار ساسانیان به امر انوشیروان دادگر توسط برزویه طبیب از زبان سانسکریت به فارسی میانه (پهلوی) ترجمه شد. ابن مقفع این کتاب را از پهلوی به عربی ترجمه کرد. رودکی و قانع متن آن را به نظم در آورده‌اند. نصرالله منشی آن را به فارسی برگرداند. اسم اصلی هندی آن پنجه تتره بوده است.

– **سندبادنامه:** یا حکایت هفت وزیر، از داستان‌های قدیمی هندی که در زمان ساسانیان از سانسکریت به پهلوی و از پهلوی به عربی درآمده است و در قرن هفتم به وسیله ظهیری سمرقندی به فارسی برگردانده شده است.

– **داستان بهرام چوبین:** که از منابع *شاهنامه* فردوسی محسوب می‌شود.

– **اسکندرنامه:** این کتاب در دوره ساسانی به پهلوی درآمد و سپس از پهلوی به سریانی و عربی ترجمه شد.

قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم، از حیث تکامل علوم و ظهور علمای بزرگ مهم‌ترین دوره اسلامی است؛ در این قرن بزرگترین علمای دوره اسلامی در هر یک از شعب علوم عقلی و نقلی ظهور کردند و در حقیقت حاصل زحمات مسلمانان در قرن دوم و سوم در این دوره برداشته شده است. پادشاهان ایرانی این عهد غالباً مردمی دانشمند و دانش دوست بودند.

در این قرن در هر یک از جوامع بزرگ کتابخانه‌ای موجود بود که بیشتر این کتابخانه‌ها را پادشاهان تأسیس می‌کردند. کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز از کتابخانه‌های بزرگ این عصر بود. همچنین ابوالفضل بن العمید وزیر معروف آل بویه نیز کتابخانه بزرگی تأسیس نمود. در بخارا شاهان سامانی کتابخانه عظیمی داشتند که حاوی انواع کتب بود که ابوعلی سینا از آن استفاده می‌کرد.

مراکز تعلیم

نخستین مراکز تعلیم مسلمانان مساجد بود. مسجد از آغاز دوره هجرت مرکز تجمع مسلمین و اخذ تصمیمات سیاسی و تعلیمات دینی بود. غیر از مساجد که مدت‌ها از مراکز تعلیم بود در قرن چهارم علی‌الخصوص ایجاد اماکن خاصی برای تعلیم علوم دینی و ادبی به نام مدارس معمول شد و ایرانیان در ایجاد این مدارس از میان همه ملل اسلامی تقدم داشته‌اند. قدیمی‌ترین مدرسه ایران را حسن بن قاسم در امل ایجاد کرد. مدرسه بیهقیه و صاعديه در نیشابور نیز از مدارس مشهور این دوره می‌باشد.

۷- سامانیان

خاندان سامانی از نژاد اصیل ایرانی و علاقه‌مند به فرهنگ، ادب و تمدن ایران باستان بودند، به همین سبب این عصر با حمایت شاهان فرهنگ دوست این سلسله، دوره شکوفایی زبان فارسی است، و در پی آن غزنویان نیز تعالی‌دهنده فرهنگ و ادب ایران شدند. در این دوران مردان بزرگی چون رازی، ابونصر فارابی، رودکی، شهید بلخی، ابوسهل مسیحی، دقیقی طوسی، ابن العمید، ابن عباد، قابوس، بدیع‌الزمان همدانی، ابوبکر خوارزمی، ابوریحان بیرونی، ابن سینا، فردوسی و بسیاری دیگر از اندیشمندان ظهور کردند که اوج پیشرفت‌های ایرانیان در علوم و ادبیات را موجب شدند و بخشی از آغاز قرن پنجم نیز از وجود آنان بهره برد.

دوران سامانی روزگاری است که در آن به بیشترین شکل، از نفوذ زبان عربی کاسته شد و شعر اصیل فارسی پدیدآمد. در اواخر این دوره شعر فارسی به خصوص شکل قصیده به مرحله‌ای از استواری و کمال رسید و قدرت بیان و زبان شعری گویندگان گسترش یافت.

۷-۱- شعر

مترجمان کتب علمی آثار زیر می‌باشد:

– **ابو زکریا یحیی بن عدی:** از حکما و مترجمان بزرگ عهد خود بود و از جمله ترجمه‌های او نقلی از سوفسطیقای ارسطو بوده است.

– **رودکی:** ابوعبدالله رودکی سمرقندی شعر فارسی را از حالت ساده و ابتدایی درآورد. رباعی از ابتکارات اوست. لقب او «پدر شعر فارسی» است. وی کتاب *کلیله و دمنه* را نیز به نظم در آورده است.

– **ابوالمؤید بلخی:** قصه *یوسف و زلیخا* را به نظم کشید و از دیگر آثار او *شاهنامه ابوالمؤید بلخی* است.

– **ابوشکور بلخی:** مثنوی *آفرین‌نامه* از آثار اوست.

– **دقیقی طوسی:** او بعد از رودکی دومین شاعر بزرگ این دوران است. شهرت او به سبب سرودن *شاهنامه* است که به فرمان امیر نوح بن منصور سامانی سروده شده بود.



– **رابعه بلخی (رابعه بنت کعب):** نخستین زن شاعر در زبان فارسی

– **حکیم ابوالقاسم فردوسی:** بزرگ‌ترین حماسه‌سرای ایران و شاهکار او *شاهنامه* است. در ادبیات جهان هم‌پایه با هومر، شکسپیر و دانته ارکان اربعه ادبیات جهان شناخته شده‌اند.^۱

مأخذ شاهنامه: اوستا و دیگر کتاب‌های مربوط به آن نظیر بندهشن و دینکرد را می‌توان از منابع *شاهنامه* شمرد و نیز روایات راجع به زرتشت، یزدان، اهریمن، داستان آفرینش، حکایات کیومرث و شاهان کیانی و قصه جم و فریدون و نظایر اینها از اوستاست. آخرین شاهنامه‌سرای پیش از فردوسی، دقیقی طوسی است که هزار بیت درباره ظهور زرتشت سروده بود که به قتل رسید و سخن او ناتمام ماند.

محتوای شاهنامه

موضوع *شاهنامه*، تاریخ ایران قدیم از آغاز تمدن نژاد ایرانی تا انقراض آن به دست اعراب است. در *شاهنامه* سه دوره متمایز می‌توان تشخیص داد:

- ۱- **دوره اساطیری:** یعنی عهد کیومرث و هوشنگ، تهمورث، جمشید و ضحاک تا ظهور فریدون
 - ۲- **دوره پهلوانی:** از قیام کاوه آهنگر آغاز می‌شود و به قتل رستم و پادشاهی بهمن پایان می‌یابد.
 - ۳- **دوره تاریخی:** از عهد دارایان آغاز می‌شود، از اشکانیان می‌گذرد و از آغاز ساسانیان تا انقراض آنان را در برمی‌گیرد.
- ۷-۲- **خصوصیات مهم شعر در سده چهارم: (سبک خراسانی)**
- ۱- انعکاس جهان‌بینی حکومت‌ها در مداحی شاعران (مانند نخستین شعر فارسی که در مدح یعقوب لیث صفاری سروده شده است).
 - ۲- سرودن شعر برای پادشاهان جهت دریافت صله و جایزه
 - ۳- سادگی و روان بودن شعر
 - ۴- حسی و طبیعی بودن تشبیهات
 - ۵- خالی بودن از اصطلاحات عرفانی
 - ۶- قصیده‌سرایی
 - ۷- به کار بردن حروف اضافه
 - ۸- خالی بودن از لغات و اصطلاحات عربی و آیات و احادیث
- دوره سامانی همچنان که برای شعر فارسی دوره طلایی است، برای نثر فارسی نیز دورانی بسیار قابل توجه است و نتیجه آن چنان مهم بود که در دوره‌های بعد با همه دگرگونی‌های اجتماعی که در ایران رخ داد نه تنها اثر آن از بین نرفت بلکه روز به روز نیرومندتر شد.
- ۷-۳- **آثار منثور نویسندگان سده چهارم**

۷-۳-۱- داستان‌های اساطیری ملی و تاریخی

- شاهنامه ابوالمؤید بلخی، *شاهنامه مؤیدی* نیز خوانده می‌شود.
- شاهنامه ابوعلی محمدبن بلخی شاعر
- شاهنامه ابومنصور که توسط ابومنصور محمدبن عبدالرزاق طوسی (مقتول ۳۵۰ هـ) گردآوری شد.
- تاریخ بلعمی: نوشته ابوعلی بلعمی است. اساس کار او تاریخ طبری بوده است. او این کتاب را از عربی به فارسی ترجمه کرده است و مطالبی بر آن افزوده است.
- تاریخ سیستان

۷-۳-۲- کتب دینی

- ترجمه و تفسیر طبری از محمدبن جریر طبری
- یا (جامع‌البیان فی تفسیر القرآن)

۱- فردوسی، پروین اعتصامی و نظامی گنجوی شاعرانی هستند که از آنها با عنوان مؤدب یاد می‌شود.



۷-۳-۳- کتب جغرافیا

حدود العالم من المشرق الى المغرب
عجایب البلدان از ابوالمؤید بلخی

۷-۳-۴- تصوف و کلام

- **نورالعلم:** نوشته عارف مشهور سده چهارم و اوایل سده پنجم شیخ ابوالحسن خرقانی.
- **کشف المحجوب:** این کتاب را ابویعقوب اسحق بن سگری تألیف کرده است. موضوع آن در حکمت و علم کلام است.

۷-۳-۵- کتب پزشکی

- **هدایة المتعلمین فی الطب** نوشته احمد الاخوانی البخاری

از دیگر شاعران سده‌های چهارم و پنجم می‌توان به اسامی زیر اشاره کرد:
مسعود سعد سلمان: ۱۹ سال در زندان به سر برد و مجموعه اشعاری که در زندان سروده به نام **حبسیات** معروف است.
فرخی سیستانی: قصیده‌سرایی معروف درباره غزنوی که دیوانی از اشعارش در دست است.
عنصری بلخی: منظومه‌های او: **شادبهر، عین‌الحیاء، وامق و عذرا، خنگ بت و سرخ بت**
منوچهری دامغانی: «مسمط» از ابداعات منوچهری است. وی به «شاعر طبیعت» نیز معروف است.
ابوسعید ابوالخیر: او از نخستین سخنوران اهل تصوف است. کتاب **اسرار/التوحید** را نوه او محمد بن منور درباره حالات ابوسعید ابوالخیر تدوین کرده است.

۷-۴- نویسندگان و علمای این دوره

ابوریذ بلخی: از شاگردان مشهور کندی بود. کتب **حدود الفلسفه، ما یصح من احکام النجوم، اخلاق الامم و صورالاقالیم** از آثار وی می‌باشد.

محمد بن زکریای رازی: وی از بزرگترین دانشمندان ایران، بزرگترین طبیب دنیای اسلام بود معروف‌ترین اثر او کتاب **الحاوی** است و کتاب دیگر او در طب کتاب **طب منصوری** است. رازی در شیمی نیز تألیفاتی دارد.
اهمیت رازی در فلسفه بیشتر از آن جهت است که او برخلاف بسیاری از معاصران خود در فلسفه عقاید خاصی که غالباً مخالف با آرای ارسطو بود داشته است.

فارابی: بعد از رازی بزرگترین فیلسوف مسلمین ابونصر محمد فارابی است. اهمیت فارابی بیشتر در شرح‌های اوست بر آثار ارسطو و به سبب همین شروع او را معلم ثانی خوانده و در مقام بعد از ارسطو قرار داده‌اند. از مهمترین کتب او **آراء اهل المدینه الفاضله** است.
از دیگر کتب او عبارتند از: **احصاء العلوم، المسائل الفلسفیه، فصوص الحکم، مقاله فی معالی العقل و مراتب العلوم و تعالیک فی الحکمه، رساله فی العلم الاعلی، الطبیعیات، القیاس و ...** در رساله **فصوص الحکم** فارابی برای اثبات توحید بیشتر با اصول و عقاید افلاطونیان و عرفا نزدیک شده و در رساله‌ی آرای اهل مدینه الفاضله تحت تأثیر افلاطون قرار گرفته و سعادت بشر را در ایجاد اجتماع کاملی دانسته که همانند اجتماع روحانی باشد.

اثر فارابی در فلاسفه بعد از خود بسیار بوده است و با این حال از انتقادات برخی مانند ابن رشد آسوده نمانده است.

صاحب بن عباد: در ادبیات فارسی و عربی استاد بود. اثر وی **المحیط** است.

شمس المعالی قابوس بن وشمگیر: مجموع رسائل او به نام **کمال‌نامه** است. بیرونی کتاب **آثار الباقیه** خود را به نام او تألیف کرده است.
ثعالبی: کتاب مشهور او **تیمه‌الدهر** است، در شرح احوال شاعران و ادیبان بزرگ که در عهد مؤلف می‌زیستند.

ابوسعید گردیزی: کتاب **زین‌الاخبار** درباره تاریخ ظهور اسلام، اعیاد و رسوم ملل، اثر اوست.

ابوعلی مسکویه: معروف به ابن مسکویه، آثار وی عبارت‌اند از: **تهذیب‌الاخلاق، تجارب‌الامم، آداب‌العرب و الفارس، جاودان‌خرد.**

ابن مسکویه: از مشاهیر، حکما و نویسندگان این عهد محمد بن یعقوب معروف به ابن مسکویه می‌باشد. از جمله آثار فلسفی او **الطهاره فی علم الاخلاق، تهذیب الاخلاق، آداب الحرب و الفرس، العاده و تجارب الامم** در تاریخ می‌باشد.



ابن هندو: وی مردی حکیم، ادیب، کاتب و شاعر بود. از آثار او در حکمت، کتب الکلم الروحانیه، الرساله المشوقه فی المدخل الی علم الفلسفه و کتاب النفس می‌باشد.

ابن سینا: وی فیلسوف، طبیب، نویسنده و وزیر مشهور ایرانی و خاتم حکمای مشرق و از جمله بزرگترین حکمای اسلام است. ۲۳۸ کتاب و رساله و نامه به او منسوب است. از جمله آثار وی عبارتند از: الاشارات و التنبيهات حاوی خلاصه جامعی از مقاصد شیخ در حکمت، الانصاف، رساله الحدود، الحکمه العروضیه، الحکمه المشرقیه، الشفا، عیون الحکمه، النجاه، احوال النفس، حقایق علم التوحید، فی معرفه النفس الناطقه، اثبات النبوه، السیاسه و ... ابن سینا در جمیع ابواب حکمت نظری و عملی دارای تألیفات و نظرهای مهم است. از شاگردان ابن سینا ابو عبید الجوزجانی، ابوالحسن بهمنیار بن مرزبان، ابومنصور حسین بن طاهر، ابوعبدالله محمد بن احمد المعصومی می‌باشند.

اخوان الصفا: اخوان الصفا طبقه‌ای از حکمای ایرانی قرن چهارم هستند که خواسته‌اند در نزدیک کردن حکمت یونانی و دین اسلام استوارترین قدم‌ها را بردارند.

رسائل اخوان الصفا شامل کلیه علوم منطقی و ریاضی و طبیعی و الهی و حکمت عاملی است.

ابوالوفاء البوزجانی: وی از مترجمان مشهور کتب ریاضی از یونانی به عربی و از جمله مؤلفان بزرگ عهد خود است از جمله آثار او عبارتند از: المجسطی، کتاب الهندسه، کتاب الکامل.

ابوالفتح محمود بن محمد اصفهانی: از مشاهیر مترجمان و ریاضی‌دانان قرن چهارم است.

ابوریحان بیرونی: بزرگترین عالم ریاضی آخر قرن چهارم است.

آثار الباقیه، التحقيق ماللهند، قانون مسعودی، التفهیم الاوائل صناعه التنجیم از آثار اوست. وی بالغ بر ۱۱۳ کتاب دارد.

محمد بن زکریای رازی: مهم‌ترین تألیف طبی او کتاب الحاوی است که از قرن چهارم به بعد همواره از کتاب‌های مهم طب شمرده شده است. این کتاب حکم دائره المعارف بسیار مفصلی از علم طب دارد. از دیگر کتب مشهور رازی در طب کتاب طب منصوری است.

ابن سینا: یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان جهان است. وی هنگامی که چهار ماه در قلعه فردجان زندانی بود، کتاب‌های *القانون* و *الهدایه* را نوشت. او ۲۳۸ کتاب و رساله دارد. مشهورترین آنها به شرح زیر است: *الاشارات و التنبيهات*، *شفا* (در حکمت و منطق)، کتاب *النجاه* که خلاصه‌ای از *شفاست*، *قانون* (در طب)، رساله *نبضیه*، رساله *جودیه* و *دانشنامه علایی* که این سه کتاب آخر به زبان فارسی است.

ابوریحان بیرونی: از مهم‌ترین آثار او می‌توان به *آثارالباقیه*، تحقیق *ماللهند* (از زبان سانسکریت به عربی ترجمه کرده است)، *قانون مسعودی*، *الدستور* و *التفهیم* اشاره کرد. این دانشمند بزرگ مجموعاً ۱۱۳ جلد کتاب نوشته است.

عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر: کتاب *قابوس‌نامه* یا *نصیحت‌نامه* را به نام فرزندش گیلانشاه در ۴۴ باب نوشت. این کتاب از نظر تحقیق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دینی و ادبی حائز اهمیت است.

ابوالفرج اصفهانی: آثار وی عبارت‌اند از *مقاتل‌الطالیین* درباره وقایع عاشورا و *الاغانی* در موسیقی به نظم و نثر

ابن الندیم: مؤلف کتاب *الفهرست* در شرح احوال نویسندگان و علماست. کتاب دیگر وی *تشییهات* است.

هجویری: وی مؤلف کتاب *کشف‌المحجوب* است که درباره طریقت صفویه، مقامات و مذاهب بحث کرده است.

نصراله منشی: وی مترجم *کلیله و دمنه* است (از عربی به فارسی)، رودکی و قانعی آن را به نظم کشیده‌اند، ابن مقفع آن را از پهلوی به عربی ترجمه کرده و برزویه طبیب از سانسکریت به هندی ترجمه کرده است.

۸- غزنویان

با پیروزی مسلمانان بر ساسانیان، ترکان توانستند با جرأت و به آسانی وارد ایران شوند و با اسلام آوردن ترک‌ها، آنها بخشی از جامعه اسلامی شدند. با ضعف قدرت سامانیان، از میان سپاهیان ترک فرماندهانی چون الپتکین و سبکتکین برخاستند و چندی بعد دولت غزنوی را تشکیل دادند. اوج حکومت غزنوی در زمان محمود است. او با لشکرکشی به هند، زمینه گسترش زبان و ادب فارسی را فراهم آورد.

از مشاهیر شاعران عصر اول غزنوی استاد ابوالحسن علی بهرامی سرخسی است.

سنایی غزنوی: عارف و شاعر بزرگ قرن ششم هجری. وی از اولین شعری است که اصطلاحات عرفانی را وارد شعر کرد. مهم‌ترین اثر او *حدیقه‌الحقیقه* که آن را *الهی‌نامه* نیز می‌نامند و مهم‌ترین مثنوی سنایی است. شش دیوان مثنوی دیگر که به سته سنایی معروف‌اند در زمره آثار وی هستند عبارت‌اند از: *سیرالعباد الی المعاد*، *کارنامه بلخ*، *طریق‌التحقیق*، *عشق‌نامه*، *عقل‌نامه*، *تحریرالعلم*

ابوالفضل بیهقی: مهم‌ترین اثر وی *تاریخ بیهقی* است.

انواع شعر فارسی و موضوعات آن

شاعران این عهد در انواع مختلف شعر از مثنوی و قصیده و غزل و مسمط و ترجیع بند و رباعی و دوبیتی و ... شعر سروده‌اند. بعضی از انواع این سروده‌ها مانند ترجیع بند و مسمط را در اواخر این عهد منوچهری دامغانی ابداع کرده است. مهم‌ترین دوره حماسه‌ای در ایران همین عهد است. رونق حماسه‌های ملی در این دوره به درجه ایست که مهم‌ترین آثار حماسی ایران و یکی از بهترین حماسه‌های ملی یعنی شاهنامه در این دوره سروده شد. نخستین کسی که ساختن قصائد کامل و تمام را با مدح و دعا معمول کرد، رودکی بود و دیگران در این باب همه دنباله‌روی وی بوده‌اند.

موضوع دیگری که از شعر این عهد شروع شده و در دوره سلجوقی تکامل یافته است حکمت و وعظ است. داستان‌سرایی و قصه‌پردازی و آوردن حکایات و امثال هم در اشعار این عهد معمول بوده است. مسعودی مروزی: یکی از شاعران اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم است. وی نخستین کسی است که شروع به نظم روایات تاریخی و حماسی ایران کرد و شاهنامه‌ی منظومی پدید آورد. رودکی: وی شاعر استاد آغاز قرن چهارم است که او را استاد شاعران و مقدم شعرای عجم خوانده‌اند. رودکی را اغلب استاد شاعران و سلطان شاعران خوانده‌اند. منظومه کلیله و دمنه از آثار او می‌باشد.

شهید بلخی: وی شاعر استاد عهد خود و مورد احترام و اعتقاد رودکی بوده است. او همانند رودکی نزد شعرای بعد از خود مورد احترام بود و او را معمولاً در ردیف رودکی قرار می‌دهند.

ابوالمؤید بلخی: از شاعران و نویسندگان قرن چهارم شمرده می‌شود. وی نخستین کسی است که یوسف و زلیخا را به نظم درآورده است. **فرخی سیستانی:** وی شاعر بزرگ اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم و از جمله سرآمدن سخن در عهد خویش و در همه‌ی ادوار تاریخ ادبی ایران است. وی در موسیقی مهارت داشت. فرخی یکی از بهترین شاعران قصیده‌سرای ایران است. سخنان وی در میان قصیده‌سرایان به سادگی و روانی و استحکام و متانت ممتاز است.

عنصری: سرآمد سخنوران پارسی در دربار محمود و مسعود غزنوی بود. وی استاد مطلق مدح و غزل و قصیده بعد از رودکی به شمار می‌رود. عوفی او را مقدم شعراء عهد و پیشوای فضلاء زمان خوانده است.

عنصری غیر از دیوان خود منظومه‌هایی نیز داشت که عبارتند از: شاد بهر و عین الحیوه، وامق و عذرا، خنگ بت و سرخ بت. موضوع مثنوی شاد بهر و عین الحیوه مأخوذ از داستانی بود که ابوریحان بیرونی آن را به نام «حدیث قسیم السرور و عین الحیوه» از پارسی به عربی ترجمه کرده است.

خنگ بت و سرخ بت، داستانی بوده محلی مربوط به دو بت در بامیان بلخ که هنوز باقی است. وامق و عذرا داستانی کهن بود که عنصری آن را در بحر متقارب به نظم کشید.

منوچهری: وی از جمله شاعران طراز اول ایران در نیمه اول قرن پنجم هجری است. منوچهری دامغانی به شاعر طبیعت معروف است مسمط از ابداعات او است.

بعد از منوچهری لامعی گرگانی کار او را در سرودن مسمط دنبال کرد.

عیوقی: از شاعران دوره اول غزنوی می‌باشد. مثنوی ورقه و گلشاه از آثار او به شمار می‌رود. داستان ورقه و گلشاه سرگذشتی عاشقانه از اصل عربی است که به بحر متقارب ساخته شده و اغلب دارای ابیات بلند است.

ابوسعید ابوالخیر: وی از رجال بزرگ تصوف است شرح حال او به تفصیل در کتاب «اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید» از محمد بن منور و کتاب «حالات و سخنان شیخ ابوسعید ابوالخیر» از کمال الدین محمد که هر دو از نوادگان شیخ هستند آمده است.

ابوالمؤید بلخی: کتاب عجایب البلدان منسوب به وی می‌باشد که در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم مشهور بوده است.

ابوعلی محمد بن محمد بلعی: وی وزیر معروف منصور بن نوح سامانی و مترجم و مؤلف تاریخ بلعی بوده است.

محمد بن جریر الطبری: کتاب جامع البیان فی تفسیر القرآن از آثار او می‌باشد.

شیخ ابوالحسن خرقانی: وی از عارفان مشهور قرن پنجم هجری است. کتاب نورالعلم در مبانی عرفان است که یکی از شاگردانش بعد از مرگ او در ده باب تدوین نمود. از این کتاب نسخه منحصری در موزه بریتانیا موجود است.

ابویعقوب اسحق بن احمد سگزی: وی در اواخر قرن چهارم می‌زیسته است. کتاب کشف المحجوب که از کتب مهم فلسفی است از آثار وی به‌شمار می‌رود.



ابوسعید بن محمود گردیزی: وی معاصر غزنویان است کتاب زین الاخبار که از کتب معتبر تاریخی است از آثار او می‌باشد. این کتاب شامل وقایع از ابتدای خلقت تا پایان دوره مودود بن مسعود غزنوی و متضمن اطلاعاتی در تواریخ، اعیاد، رسوم ملل و حوادث عالم و دارای نثری روان و ساده است.

۹- سلجوقیان

ایران تقریباً از اواسط سده هشتم میلادی (سوم هجری) یعنی در روزگار خلفای عباسی بغداد که زیر نفوذ فرهنگ ایرانی قرار داشتند، ثروت مادی و معنوی بسیاری جذب کرد.

از راه ترجمه‌های متشکل و منظم که به هزینه مأمون خلیفه عباسی صورت گرفت، فلسفه و علوم یونانیان برای ایرانیان شناخته گردید و اندیشمندان ایرانی آثار جالینوس و افلاطون و ارسطو را با جدیت مورد مطالعه قرار دادند. سرودن *شاهنامه* فردوسی عامل مهمی برای تجدید حیات ملی ایران گردید. کتابخانه‌های فراوان در زمان آل‌بویه در قرن سوم و چهارم هجری تأسیس شد. ظهور اندیشمندانی چون رازی و طبری در قرن چهارم، ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی و خیام در قرن پنجم و نیز امام محمد غزالی در شعر و فلسفه و علوم دینی قرن پنجم، همه و همه زمینه را برای شکوفایی فرهنگ و ادب این سرزمین مهیا کردند. سلجوقیان که مخلوطی از نژاد ترک و ایرانی بودند، در چنین عصری که اوج درخشش تمدن و فرهنگ ایران بود صاحب این سرزمین شدند. به همین دلیل این دوره یکی از پربارترین دوران‌های ادبی و هنری ایران به‌شمار می‌رود.

از موضوعاتی که در دوره سلجوقی تکامل یافت تدریس علوم دینی و حکمت و وعظ بود. در این دوره مانند دوره غزنوی ادبیات فارسی صبغه مذهبی داشت و بر خلاف شعر دوره سامانی فاقد روح ملیت و ایران دوستی بود. شعرا و نویسندگان این دوره هم خواه ناخواه تحت تأثیر مبانی دینی بودند و اشعار خود را به آیات قرآن و احادیث نبوی می‌آراستند. از خصایص مهم دوره سلجوقی، ورود موضوعات اخلاقی و عرفانی در قصاید است. در دوره سلجوقی، موضوع تصوف و اخلاق که از هم تفکیک‌ناپذیر است در ردیف یکی از ابواب مهم شعر و شاعری قرار گرفت و شعرای بزرگی مثل ناصر خسرو، سنایی، عطار، قصایدی مفصل در پند و حکمت و موعظه سرودند و از لحاظ قصیده سرایی به ادبیات فارسی رونق دادند.

۹-۱- شاعران دوره سلجوقی

- **فخرالدین اسعد گرگانی:** اثر وی مثنوی *ویس و رامین* است که اصل آن از اواخر دوره اشکانی است.
- **اسدی طوسی:** از آثار وی می‌توان به *گرشاسب‌نامه*، *لغت فرس*، *مناظرات اسدی* و کتاب *الابنیه* اشاره کرد.
- **ناصر خسرو:** ملقب به *حجت* است. آثار منظوم وی عبارت‌اند از: *دیوان اشعار*، *روشنایی‌نامه*، *سعادت‌نامه*.
- **باباطاهر عریان** (همدانی): دوبیتی‌های وی که با لهجه لری سروده شده است، بسیار مشهورند.
- **قطران تبریزی:** اولین کسی که در آذربایجان شعر دری سروده است. آثار وی عبارت‌اند از: *دیوان اشعار*، *منظومه قوس‌نامه*
- **ازرقی هروی:** منظومه مشهور او *سندبادنامه* است.
- **خیام:** ریاضیدان، طبیب و شاعر. از آثار او *رساله جبر و مقابله* (در ریاضیات)، *نوروزنامه* (نثر) و *رباعیات* را می‌توان نام برد.
- **جمال‌الدین اصفهانی:** وی در شعر پیرو خاقانی و انوری بوده است.
- **خاقانی شروانی** (*متخلص به حقایقی*): از آثار او قصایدی در توصیف زندان، ایوان مدائن، *تحفه‌العراقین* (سفرنامه اوست) و *منشآت* خاقانی را می‌توان نام برد.
- **نظامی گنجوی:** شهرت وی به دیوان‌های پنج‌گانه مثنوی (خمسه) اوست که عبارت‌اند از: *مخزن‌الاسرار*، *خسرو و شیرین*، *لیلی* و *مجنون*، *هفت‌پیکر* یا *هفت‌گنبد* یا *بهرام‌نامه*، *اسکندرنامه* (که از دو بخش «شرف‌نامه» و «اقبال‌نامه» تشکیل می‌شود).

۹-۲- نویسندگان دوره سلجوقی

- **ناصر خسرو:** از آثار منظوم وی کتاب‌های *خوان‌اخوان*، *گشایش* و *رهایش*، *جامع‌الحکمتین*، *سفرنامه*، *زاد‌المسافرین*، وجه دین را می‌توان برشمرد.
- **خواجه نظام‌الملک طوسی:** کتاب مشهور او *سیاست‌نامه* یا *سیرالملوک* یا *پنجاه فصل* است.
- **خواجه عبدالله انصاری:** آثار او *مناجات‌نامه*، *رساله دل و جان*، *قلندرنامه*، *محبت‌نامه*، *رساله مقولات*، *الهی‌نامه* و تفسیر ادبی و عرفانی قرآن.



- **ابوالحسن خرقانی:** مجموعه سخنان او را جمع کرده‌اند نورالعلوم نامیده‌اند.
- **محمد غزالی:** بین ۲۰۰ تا ۴۰۰ جلد کتاب و رساله داشته است. از آثار وی *احیاء العلوم، کیمیای سعادت، مقاصد الفلاسفه، نصیحه الملوك، معیار العلم، کتاب الوسیط، المتقذ من الضلال* را می‌توان نام برد.
- **احمد غزالی:** از آثار وی می‌توان به *لباب الاحیاء، سوانح العشاق، الذخیره فی علم البصیره (در تصوف) و العشقیه* اشاره کرد. وی برادر محمد غزالی بوده است.
- **عین القضات همدانی:** از آثار او می‌توان به *یزدان شناخت، تمهیدات، رساله جمالی، رساله علایی و مکتوبات (نامه‌های عین القضات)* اشاره کرد.
- **قاضی حمیدالدین بلخی:** مهم‌ترین اثرش *مقامات حمیدی* است.
- **نظامی عروضی:** اثر مهم وی *چهارمقاله* یا *مجمع‌النوادر* است که در دبیری، شاعری، نجوم و طب نگاشته شده است.
- **ابوالفتوح رازی:** تفسیر بزرگ *روح الجنان* اثر اوست.
- **شهاب‌الدین سهروردی یا شیخ اشراق:** از عارفان بزرگ جهان اسلام است. آثار مهم وی عبارت‌اند از: *آواز پرچبرئیل، رساله عشق، لغت موران، صفیر سیمرغ، روزی با جماعت صوفیان، عقل سرخ، منطق، حکمت الاشراق*
- شهاب‌الدین سهروردی:** فیلسوف بزرگ ایران است وی را غالباً شیخ اشراق، مقتول یا شهید نیز می‌نامند. شیخ اشراق آثار متحد به زبان پارسی و تازی دارد. مهم‌ترین آثار او *منطق التلویحات و کتاب التلویحات، المشارع و المطارحات، حکمه الاشراق* رساله فی اعتقاد الحکما، *آواز پرچبرئیل، رساله عشق، لغت موران، صفیر سیمرغ، الالواح العمادیه، المبدأ و المعاد، طوارق الانوار، روزی با جماعت صوفیان، عقل سرخ،* پرتوانه و ... می‌باشد.
- شهاب‌الدین سهروردی بزرگترین فیلسوفی است که حکمت اشراق در آثار روش او به کمال رسید؛ و به همین سبب است که او را «شیخ اشراق» لقب داده‌اند. منشأ حکمت اشراق فلسفه افلاطون است. اما این فیلسوف تنها از افلاطون و پیروان طریقه او متأثر نبود بلکه چنانکه خود بارها اشاره کرده است و از بیشتر موارد آثار او برمی‌آید، از فلسفه متداول در ایران به خصوص فلسفه متمایل به عرفان که در طریقت زرتشت دیده می‌شود نیز استفاده کرده است و این طریقه همان است که سهروردی در آثار خود از آن به طریقه خسروانی تعبیر می‌کند.
- **امام فخرالدین رازی:** وی معروف به ابن الخطیب است. او را «امام المشککین» لقب داده‌اند. زیرا وی در بیشتر اصول مسلم فلسفی شک کرده و فیلسوفان دیگر مانند خواجه طوسی و قطب الدین رازی، ملاصدرا و میرداماد مدتها سرگرم جواب دادن به شبهه‌های او بوده‌اند. از جمله آثار مشهور او در کلام، کتب نهاییه العقول، الاربعین التحصیل الحق، الزبده و المعالم می‌باشد. او در فلسفه و حکمت نیز آثار متعددی از قبیل المخلص، شرح الاشارات، شرح عیون الحکمه، النهایه، رساله روحیه و مباحث مشرقیه دارد که مهمترین آنها کتاب مباحث المشرقیه- ی اوست.
- **حکیم ابوالفتح خیام نیشابوری:** از آثار مشهور خیام در علوم ریاضی و سایر علوم قریبه می‌توان به کتب و رسایل زیر اشاره نمود: رساله‌ی جبر و مقابله، رساله فی شرح ما الشکل من مصادرات کتاب اقلیدس، لوازم الامکنه.
- **قطان مروزی:** وی از دانشمندان بزرگ عهد خود و در طب و ریاضیات، ادبیات و علوم دینی سرآمد زمان خود بود. مهم‌ترین اثر ریاضی او کتاب کیهان شناخت است در علم هیئت.
- **سید اسماعیل جرجانی:** بزرگترین پزشک قرن ششم و کسی است که به قول بیهقی علم طب و سایر علوم را احیا کرد. کتب الطب‌الملوکی، اغراض، یادگار، کتابی در رد بر فلاسفه، تدبیر یوم و لیل و ... را به او منسوب می‌داند. وی کتاب ذخیره خوارزمشاه به فارسی نوشته است.
- **محمود بن عمر القاضی الزنجی السنجری:** از لغویان معروف است که اثر مشهور وی مذهب الاسماء فی مرتب الحروف و الاشیا می‌باشد و مشتمل بر اسمایی از لغت عربی و ترجمه فارسی آنهاست.
- **ابن الاثیر جزری:** از جمله دانشمندان بزرگ قرن ششم هجری است وی کتاب مهمی در ذکر لغات غریبه حدیث به نام نهاییه اللغه دارد.
- **علامه جارالله زمخشری:** وی استاد بزرگ در تفسیر و حدیث نحو و لغت و علوم بلاغی است. از جمله آثار او الکشاف فی تفسیر القرآن می‌باشد.
- **عبدالقاهر جرجانی:** ادیب و دانشمند مشهور قرن پنجم است. مهم‌ترین اثر او *اسرارالبلاغه* نام دارد.
- بزرگترین دانشمند قرن ششم است که توانست از عهده تألیف کتب معتبر در معانی و بیان برآید. دو کتاب معتبر او اسرار البلاغه و دلایل الاعجاز می‌باشد که نخستین کتب مرتب و مدون در معانی و بیان شمرده می‌شوند.



- **ابو یعقوب یوسف سکاکی خوارزمی:** وی در انواع علوم بلاغی متبحر بود کتاب مفتاح العلوم او در دوازده علم از علوم ادبی می‌باشد.
- **فخرالدین اسعد گرگانی:** وی از داستان سرایان بزرگ ایران است. داستانی ویس و رامین از داستان‌های کهن فارسی است این قصه در اواخر عهد اشکانی پیدا شده است، زیرا آثار تمدن دوره اشکانی و ملوک الطوایف آن عصر در آن آشکار است. این داستان پیش از آنکه فخرالدین اسعد گرگانی آن را به نظم درآورد در میان ایرانیان شهرت داشته است.
- **قطران:** وی از شاعران قرن پنجم ایران است. به قطران غیر از دیوان آثار دیگر نیز نسبت داده‌اند. از آن جمله کتابی است در لغت که آن را تفسیر فی اللغة الفرس نامیده است.
- **ازرقی:** از شاعران بزرگ قرن پنجم است. ازرقی نه تنها در قصیده از استادان بزرگ و مسلم است بلکه در داستان سرایی و نظم منظوم‌های گوناگون نیز مقتدر بوده است. از جمله آثار او الفیه و شلفیه منظوم بود داستان دیگری که ازرقی به نظم کشیده است قصه‌ی مشهور سندباد است.
- **ناصر خسرو:** حکیم ناصر بن خسرو قبادیانی مقلوب به حجت از شاعران بسیار توانا و بزرگ ایران است و از گویندگان درجه اول زبان فارسی است دو منظومه از ناصر خسرو و در دست است یکی به نام روشنایی نامه و دیگر موسوم به سعادت نامه. روشنایی نامه منظومه‌ای کوتاه از ۵۹۲ بیت به بحر هزج و موضوع آن وعظ، پند و حکمت است سعادت نامه مشتمل بر ۳۰۰ بیت است به همان طریقه‌ی روشنایی نامه در پند و حکمت.
- خاصیت عمده شعر ناصر خسرو، حکمت و وعظ می‌باشد.
- از آثار به نثر ناصر خسرو عبارتند از: خوان الاخوان «درپند، اخلاق و موعظه، جامع الحکمتین» در شرح قصیده‌ی فلسفی خواجه ابولہیثم زاد المسافرين «در شرح اندیشه‌های اسماعیلیه» وجه دین، گشایش و رهایی، ارشاد السالکین، سفرنامه
- **ابوالفرج رونی:** او از استادان مسلم شعر فارسی در دوره دوم غزنوی است او به اوزان دشوار علاقه وافر داشت.
- **عطاء بن یعقوب:** کاتب معرف به «ناکوک» از مشاهیر فصلا و شعرا و کتاب ایران در دوره دوم غزنوی بوده است. از آثار معروف منسوب به او برزنامه و بیژن نامه است. برزنامه از جمله منظومه‌های بزرگ حماسی پارسی است که به تقلید از شاهنامه و از روی داستان‌های قدیم ساخته شده است.
- **مسعود سعد سلمان:** شاعر بزرگ ایران در نیمه دوم قرن پنجم و آغاز قرن ششم از ارکان استوار شعر فارسی است. او به سرودن "حبسیه" شهرت داشته است.
- **سنایی:** شاعر عالی قدر و عارف بلند مقام قرن ششم و از استادان مسلم شعر فارسی است. حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه که آن را الهی نامه نیز می‌نامند. مهم‌ترین مثنوی سنایی است که شاعر آن را در بحر خفیف مخبون مقصور در ده هزار بیت و ده باب سروده است. حدیقه الحقیقه از جمله منظومه‌هایی است که در ادبیات فارسی تأثیر فراوان داشته و در ایجاد منظوم‌هایی از قبیل تحفه العراقین خاقانی و مخزن الاسرار نظامی اثر مستقیم کرده است.
- **سیر العبادالی المعاد:** مثنوی است بر وزن حدیقه الحقیقه که سنایی آن را در سرخس سروده است. طریق التحقیق، مثنوی بر وزن حدیقه و بر آن اسلوب ساخته شده است. کارنامه بلخ مثنوی است که آن را مطایبه نامه هم می‌گویند چون بر مبنای مزاح است.
- **سعدالدین وراوینی:** کتاب وی *مرزبان‌نامه* است که از زبان وحوش و طیور است. اصل آن به زبان قدیم طبری است و سعدالدین آن را به فارسی ترجمه کرده است.
- **محمد بن علی راوندی:** نویسنده *راحة الصدور* است.
- **بهاءالدین محمد بغدادی:** مجموعه منشآت او به نام *التوسل الی الترسل* است.
- **شهاب‌الدین محمد زیدری:** کتاب *نفثه المصدور* را به فارسی نوشت.
- نکته ۱:** رمان *سمک عیار* مربوط به این دوران است. این حکایت را فرامرز بن خداداد بن عبدالله از زبان یکی از قصه‌گویان به نام صدقه ابوالقاسم فراهم آورده است.
- **رشید و طواط:** از آثارش، *حدایق السحر*، *فصل الخطاب* و *تحفه الصدیق* را می‌توان نام برد.
- **سید اسماعیل جرجانی:** از شاعران قرن ششم است. کتاب *ذخیره خوارزمشاهی* در طب از اوست.
- **شمس قیس رازی:** کتاب او *المعجم فی معاییر الاشعار العجم* که درباره عروض و قافیه بحث کرده است. اثر دیگرش *المعرب فی معاییر الاشعار العرب و القوافی* است.



– بهاءالدین محمد بلخی: معروف به «بهاءالدین ولد»، پدر مولوی که کتاب معارف از اوست.
– امام فخر رازی: معروف به «ابن الخطیب» و آثارش عبارت‌اند از جامع‌العلوم، رساله روحیه و تفسیر کبیر. وی ملقب به «امام‌المشکین» است.

۱۰- دوره مغول

حمله مغول به ایران در قرن هفتم رابطه شاعران و نویسندگان سده‌های قبل را با شاعران و نویسندگان پس از مغول قطع کرد. از قرن هشتم به بعد انحطاط ادبی شروع شد و تاریخ‌نویسانی چون «وصاف الحضرة شیرازی» نثر فارسی را به لفاظی‌های بیهوده آلودند و در استعمال لغات عربی و مغولی افراط کردند که این شیوه ناپسند تا پایان قرن دوازدهم ادامه یافت. اغلب شاعران و نویسندگانی که در این دوره از آنها نام می‌بریم تربیت شده دوران مغول نیستند و اکثراً به دوره قبل تعلق دارند و تنها به این دلیل در اینجا از آنها نام می‌بریم که قسمتی از عمر و یا فوت آنها همزمان با مغول بوده است.

۱۰-۱- شاعران قرون هفتم و هشتم هجری

– کیکاووس رازی: از وی منظومه پر ارجی موسوم به زراتشت نامه در دست است. این منظومه زراتشت نامه حماسه‌ای دینی است به بحر متقارب متضمن با ۱۵۰۰ بیت یا اندکی کمتر و بیشتر در شرح زندگانی زردشت پیامبر بنابر روایات سنتی زرتشیان که باید آن را در زمره قدیمی‌ترین منظومه های حماسی دینی به زبان فارسی شمرد.

– جلال‌الدین محمد بلخی: از بزرگترین و تواناترین گویندگان متصوفه و از عارفان نام‌آور ادب فارسی و شاعر حساس صاحب اندیشه است. مهم‌ترین اثر منظوم مولوی مثنوی است در شش دفتر به بحر رمل مسدس مقصور که در حدود ۲۶۰۰۰ بیت دارد. در این منظومه طولانی، مولوی مسائل مهم عرفانی و دینی و اخلاقی را مطرح کرده است.

– شیخ فریدالدین عطار نیشابوری: آثارش عبارت‌اند از: مصیبت‌نامه، الهی‌نامه، اسرارنامه، منطق‌الطیر، مختارنامه، تذکرة‌الاولیا (این کتاب شامل زندگی و احوال ۷۲ تن از بزرگان و عارفان است).

– کمال‌الدین اسماعیل: وی فرزند جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی است. در دیوان شعر او معانی باریک و نکته سنجی فراوان است و از این جهت او را خلاق‌المعانی خوانده‌اند.

– مولانا جلال‌الدین رومی (مولوی): ۹ سال شاگرد برهان‌الدین ترمذی بود و بعد با شمس تبریزی آشنا می‌شود و بر اثر این ملاقات تحول عظیم روحی در وی به وجود می‌آید.

کتاب غزلیات را به نام شمس سروده است. پس از وفات شمس کتاب مثنوی معنوی را در ۲۶۰۰۰ بیت و ۶ دفتر به نام حسام‌الدین چلبی می‌نویسد و تنها کتابی است که تعداد آیات و احادیث آن بیش از سایر دیوان‌های شعرای دیگر است. آثار دیگر مولانا: فیه مافیه - مکتوبات - مجالس سبعة.

– قانعی طوسی: او به نظم سلجوقنامه پرداخت و کلیله و دمنه را به نظم کشید.

– زرتشت بهرام: از شاعران زرتشتی ایرانی است. آثار او: زرتشت‌نامه، ارداویرافنامه، خمسه زرتشت.

– فخرالدین عراقی: وی در توابع همدان به دنیا آمد، بعد به هند رفت و سرانجام در دمشق به خاک سپرده شد. آثار او: دیوان شعر، مثنوی عشاق‌نامه، لمعات (منثور)، اصطلاحات صوفیه.

– سعدی: شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی که آثار وی به قرار زیر است:

گلستان (به نثر روان) در ۸ باب به نام مظفرالدین ابوبکر بن سعد بن زنگی، بوستان (به نظم) در ۱۰ باب به نام سعدبن ابوبکر بن سعد، کلیات اشعار.

ملک الکلام، افصح المتکلمین بزرگ‌ترین شاعری است که بعد از فردوسی آسمان ادب فارسی را روشن کرد. آثار سعدی به قرار زیر است. گلستان در هشت باب و بوستان در ده باب قصاید عربی، قصاید فارسی، ملمعات، ترجیعات، طبیات، رساله‌ی صاحبیه، رباعیات، مجالس پنج گانه، عقل و عشق، نصیحه الملوک، رساله سه گانه.

سعدی غزل را به نقطه کمال رساند و زبان شعر خود را تنها به مداحی منحصر نکرد، بلکه سخنان او برای تمامی بشر با امثال و حکم آمیخته شده است.



- **اوحدی مراغه‌ای:** رکن‌الدین اصفهانی که در مراغه متولد و در اصفهان اقامت گزید. اوحدی دارای دیوان مثنوی به نام *منطق‌العشاق* یا *دهنامه* است و مثنوی دیگری به تقلید از حدیقه سنایی ساخته است. از دیگر آثار او *جام جم* است.
- از شاعران و عارفان قرن هفتم هجری است. آثار اوحدی عبارتند از: ۱- دیوان قصاید، ترجیحات، غزل‌ها و رباعیات ۲- *دهنامه* یا *منطق‌العشاق* ۳- *جام جم* منظومه پنج هزار بیتی بر وزن حدیقه الحقیقه سنایی
- **سلطان ولد:** پسر مولوی است، آثار او: *دیوان شعر*، *ابتدای نامه* یا *ولدنامه*، *انتها نامه*، *معارف*.
- **امیر خسرو دهلوی:** وی در دستگاه سلاطین هند وارد شد و به همین خاطر عنوان امیر دریافت کرد. آثار وی به قرار زیر است. *تحفه‌الصغر* (شعر کودکی)، *وسط‌الحیاء* (شعر جوانی)، *غره‌الکمال* (میان‌سالی)، *بقیة‌تقیة* (شعر پیری)، *نهایة‌الکمال*. دهلوی به تقلید از نظامی خمسه‌ای ساخته است که عبارت‌اند از: *مطلع‌الانوار*، *شیرین و خسرو*، *مجنون و لیلی*، *آینه اسکندری*، *هشت بهشت*. از آثار دیگر او نه *سیمرغ* و *مفتاح‌الفتوح* است.
- از شاعران پارسی‌گوی هندوستان در نیمه دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است.
- مجموع آثار امیر خسرو به نظم و نثر به این شرح می‌باشد:
- ۱- دیوان امیر خسرو که شامل انواع مختلف شعر او به غیر از مثنوی است. ۲- *ثمانیه* خسرویه یعنی مثنوی‌های هشت گانه‌ی وی که قسمتی از آن‌ها را در نظریه‌گویی بر نظامی و قسمتی دیگر را در شرح بعضی از وقایع مشهوده‌ی خود سروده است. ۳- *جواهر خسروی* مجموعه‌ای از اشعار وی در مورد اطلاعات عمومی.
- **شیخ محمود شبستری:** از صوفیان بزرگ زمان خود است و مهم‌ترین اثر او *گلشن راز* است، این کتاب شامل نکات مهم عرفانی است. دیگر آثار او: *سعدت‌نامه*، *حق‌الیقین*، *ترجمه منهج‌العابدین* امام غزالی.
- شیخ سعدالدین محمود شبستری از عارفان مشهور قرن هشتم و از شاعران پارسی‌گوی آن عهد است. از شیخ محمود شبستری، چند اثر به نظم و نثر باقی مانده که از گلشن راز از همه آن‌ها مهم‌تر است. گلشن راز منظومه‌ای است به بحر هزج مسدس در ۹۹۳ بیت. از میان شرح‌هایی که بر این منظومه نوشته شده است، شرح شمس‌الدین محمد بن علی لاهیجی متخلص به (اسیری) به نام *مفاتیح‌الاعجاز* از همه مهم‌تر است. *سعدت‌نامه* اثر منظوم دیگری از شیخ محمود شبستری در سه هزار بیت است. از آثار منظوم شیخ محمود شبستری رساله *حق‌الیقین* فی معرفه رب العالمین و مرآت‌المحققین است.
- ۱۰-۲- **دانشمندان و نویسندگان، عارفان و حکمای دوره مغول**
- **شهاب‌الدین سهروردی (شیخ اشراق):** شهاب‌الدین سهروردی به سال ۵۴۹ در سهرورد از توابع زنجان به دنیا آمد و به سال ۵۸۷ در حلب به فرمان صلاح‌الدین ایوبی و به تحریک متعصبین با شمع آجین شدن به قتل رسید. وی بزرگ‌ترین فیلسوفی است که حکمت اشراق در آثار و روش فلسفی او به کمال رسید، به همین سبب است که او را «شیخ اشراق» لقب داده‌اند. آثارش: *علام‌الهرآء*، *جذب‌القلوب*، *رشف‌النصایح*، *عوارف‌المعارف*، *عقل سرخ*، *المبدء و المعاد*، *پرتونامه*، *منطق‌التلویحات*، *التلویحات*، *حکمت‌الاشراق* و....
- **نجم‌الدین رازی:** از آثار وی می‌توان به *رساله عشق و عقل* و همچنین *مرصاد‌العباد* اشاره کرد.
- **خواجه نصیرالدین طوسی:** خواجه نصیرالدین به **استاد البشر** نیز ملقب بوده است. وی وزیر هلاکوخان مغول بوده و کتابخانه‌ای در دستگاه حکومتی هلاکو ترتیب داد که بیش از ۴۰۰۰ جلد کتاب داشت. از دیگر اقدامات وی تأسیس رصدخانه معروفش در مراغه است. مهم‌ترین آثار او: *اساس‌الاعتباس* (در منطق)، *شرح اشارات ابن‌سینا*، *اخلاق ناصری*، *سی فصل*، *شرح ثمره بطلمیوس*، *الحکمه*.
- دانشمند بزرگ و نویسنده معروف و حامی بزرگ علوم و علما در قرن هفتم هجری است. تأسیس رصدخانه مراغه از جمله کارهای مهم وی به‌شمار می‌رود. کتاب *اساس‌الاعتباس* که معضل‌ترین کتاب منطق پارسی است از آثار او می‌باشد. رساله در حساب، *شرح ثمره بطلمیوس*، ترجمه *صورالکواکب* عبدالرحمان صوفی، *ذیح ایلخانی* و ... از آثار دیگر او می‌باشند.
- **محمدبن زکریای رازی:** کاشف‌الکل و جوهر گوگرد است. وی از دانشمندان نامی در سطح جهان است که در قرن سوم هجری می‌زیسته است. دو کتاب در باب جغرافیا از وی مانده است: *عجایب‌المخلوقات*، *آثارالعباد*. کتاب *الحاوی* او که به نظر برخی از *قانون ابن‌سینا* مهم‌تر است، بزرگ‌ترین اثر پزشکی اوست. از آثار فلسفی وی می‌توان به کتاب‌هایی چون *سیرة‌الفلسفیه*، *العلم‌الالهی*، *الطب‌الروحانی* و... اشاره نمود.
- اهمیت آرای وی در فلسفه از آن روست که او بر خلاف بسیاری از معاصران خود عقاید خاصی ابراز کرده است که بیشتر مخالف با آرای ارسطو است.



- **کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی:** از عارفان مشهور ایران است. از آثار معروف او: شرح منازل السائرین، شرح فصوص الحکم، لطایف‌الاعلام.
- **علامه حلی:** از فقهای بزرگ شیعه و معروف به آیت‌اله فی‌العالمین است. آثارش: ارشاد‌الاذهان، کشف‌المراد، نهج‌الحق، مختلف‌الشیعه تذکره‌الافقه‌ها.
- **محمد عوفی:** در بخارا متولد شد و از کتاب‌های معروف او یکی لب‌الب‌الالب که در شرح احوال شاعران تا اوایل قرن ۷ هجری است، و جوامع‌الحکایات که مشتمل بر حکایت‌های حکمت‌آمیز است. عوفی در تألیف آن از مآخذ مختلف تاریخ و ادب، قصص و حکایات، رجال شعر و نثر بهره جسته است.
- **عظام‌الملک جوینی:** تاریخ‌جهانگشا در سه جلد که درباره ایلخانان و جنگ‌های چنگیز و خوارزمشاهیان و مغولان است، اثر اوست.
- **شمس‌الدین تبریزی:** شمس تبریزی عارف معروف، در تبریز زاده شده است. او در شهر قونیه با مولوی ملاقات کرد و این ملاقات تحولی عظیم در مولوی به وجود آورد. از وی اثری در دست نیست و مریدانش سخنان او را جمع کرده‌اند که به مقالات شمس معروف است.
- **برهان‌الدین محقق ترمذی:** او در قونیه نه سال استاد مولوی بوده است. از وی کتابی به‌نام معارف و رساله‌هایی در تفسیر سوره فتح باقی‌مانده است.
- **رشیدالدین فضل‌اله همدانی:** مشهورترین اثر وی جامع‌التواریخ و دیگری منشآت است.
- خواجه رشیدالدین فضل‌اله همدانی از جمله بزرگ‌ترین رجال تاریخ ایران است احداث ربع رشیدی به فرمان او انجام پذیرفت. جامع‌التواریخ رشیدی که کتاب مفصلی در تاریخ مغول است از جمله آثار اوست.
- **وصاف‌الحضره:** از ادبای قرن هفتم و هشتم هجری است. کتاب تاریخ و صاف از اوست. نشر این کتاب مصنوع است.
- **هندوشاه نخبجوانی:** کتاب تجارب‌السلف از اوست. این کتاب ترجمه فارسی از عربی است.
- وی از منشیان معروف و از مولفان قرن هفتم و هشتم هجری است. کتاب تجارب‌السلف از آثار او می‌باشد که تاریخ خلفا و وزرای اسلام تا انقراض خلافت عباسی است.
- **قطب‌الدین شیرازی:** از دانشمندان جامع و بزرگ عهد خود بود و عده‌ای از رجال معروف علم و دانش قرن هفتم و هشتم در خدمت او شاعری کرده‌اند. اثر معروف فارسی او دره التاج لغره‌الدباح معروف به انموذج‌العلوم است.

۱۱- تیموریان

با تحکیم دولت تیمور در ماوراءالنهر، یورش‌های او به ایران آغاز شد. پس از مرگ تیمور حکومت به شاهرخ رسید که فعالیت‌های فرهنگی و هنری زیادی در عهد او توسط همسرش «گوهرشاد خاتون» انجام شد. علوم از دوره مغول به بعد رو به تنزل رفت و فقط نجوم و بعضی شعب ریاضیات و عرفان و تصوف شهرت یافت. بعضی علمای بزرگ و شعرا نظیر خواجه طوسی و سعدی شیرازی که در این دوره حضور داشته‌اند، در حقیقت از بازماندگان عهد پیش از مغول به حساب می‌آیند مولوی، شیخ عطار، حافظ، جامی و شیخ محمود شبستری صاحب گلشن راز، شاه نعمت‌اله ولی و شیخ صفی‌الدین اردبیلی از عرفای نامی این دوره محسوب می‌شوند. از علمای بزرگ این دوره می‌توان به خواجه طوسی، قطب‌الدین شیرازی، میر سید شریف جرجانی و غیاث‌الدین جمشید کاشانی اشاره کرد.

عالم طراز اول این عهد خواجه نصیرالدین طوسی است که او را استادالبشر و العقل‌الهادی‌العشر لقب داده‌اند. از جمله کتب مشهور او اخلاق ناصری، رساله اوصاف‌الاشراف، تحریر اقلیدس و اساس الاقتباس در منطق به فارسی را می‌توان نام برد.

۱۲- شاعران قرون هشتم و نهم هجری

- **عبید زاکانی:** نظام‌الدین عبیدالله شاعر و نویسنده‌ای که در طنزپردازی بسیار پرآوازه است. وی در سده هشتم هجری می‌زیسته است و از آثار او می‌توان به مثنوی عشاق‌نامه، نوادر‌الامثال، اخلاق‌الاشراف، ریش‌نامه، صدپند، رساله تعریفات یا ده فصل، رساله دلگشا، مکتوبات قلندران، فال‌نامه و حوش و منظومه شیرین و جالب موش و گربه اشاره کرد.
- عبیدزاکانی متخلص به عبید شاعر و نویسنده مشهور ایران در قرن هشتم هجری است.
- اشعار عبید زاکانی به دو دسته ۱- اشعار مطایبه و هزل ۲- اشعار جد تقسیم می‌شود.